

TARTU ÜLIKOOL
Filosoofiateaduskond
Ajaloo ja arheoloogia instituut

Timo Sild
KINNISMUISTISED ROOTSI MAAMÕÕTJA AXEL HOLMI
KATASTRIPLAANIDEL
Bakalaureusetöö

Juhendaja:
PhD Heiki Valk

Tartu 2014

Sisukord

Sisukord	2
Sissejuhatus.....	5
1. Allikmaterjal, senine uurimislugu ja meetodika.....	7
1.1 17. sajandi katastriplaanid ja nende uurimislugu	7
1.2 Kinnismuististe väljaselgitustööst.....	8
1.3 Tänapäevased võrdlusmaterjalid.....	10
1.4 Bakalaureusetöö meetodika	11
2. Kinnismuistised rootsiaegsetel katastriplaanidel	12
2.1 Rootsi kuningriigi muinsuskaitse- ja maamõõduseadus	12
2.2 Rootsiaegne maamõõtmine Eestis ja maamõõtja Axel Holm ning tema töö.....	14
2.3 Varasemad uurimistööd Eestis ja välismaal	16
2.4 Hiiepaikade tunnusmärgid	19
3. Axel Holmi katastriplaanide analüüs	22
3.1 EAA.1.2.C-I-3 Kuusalu kihelkond, Kiiu mõis: Kupu, Kuusalu	22
3.2 EAA.1.2.C-I-4 Kuusalu kihelkond, Kiiu mõis: Allika, Kiiu, Mäepea.....	22
3.3 EAA.1.2.C-I-5 Kuusalu kihelkond, Kiiu mõis: Kiiu-Aabla, Leesi, Tammiste..	23
3.4 EAA.1.2.C-I-6 Kuusalu kihelkond, Kiiu mõis: Haapse, Kullamäe, Valkla	23
3.5 EAA.1.2.C-I-7 Kuusalu kihelkond, Kõnnu mõis: Kemba, Kõnnu, Valgejõe, Vanaküla	23
3.6 EAA.1.2.C-I-8 Kuusalu kihelkond, Kiiu mõis: Külmaallika, Rehatse	23
3.7 EAA.1.2.C-I-9 Jõelähtme kihelkond, Rummu mõis: Ihasalu, Neeme.....	24
3.8 EAA.1.2.C-I-10 Jõelähtme kihelkond, Rummu mõis: Saunja.....	24
3.9 EAA.1.2.C-I-30 Koeru kihelkond, Liigvalla mõis: Liigvalla.....	24
3.10 EAA.1.2.C-I-32 Väike-Maarja kihelkond, Kaarma mõis: Kaarma, Väike- Maarja	25
3.11 EAA.1.2.C-I-33 Väike-Maarja kihelkond, Põdrangu mõis: Põdrangu	25
3.12 EAA.1.2.C-I-34 Viru-Jaagupi kihelkond, Küti mõis: Kehala	25
3.14 EAA.1.2.C-I-36 Kullamaa kihelkond, Päre mõis: Lemmikküla, Oomküla, Päre	26
3.15 EAA.1.2.C-I-38 Kullamaa kihelkond, Jõgisoo mõis: Kastja.....	27
3.16 EAA.1.2.C-I-39 Kullamaa kihelkond, Jõgisoo mõis: Jõgisoo, Oomküla, Pähkküla.....	27
3.17 EAA.1.2.C-I-52 Märjamaa kihelkond, Lümandu mõis: Lümandu, Purga.....	27
3.18 EAA.1.2.C-II-6 Keila kihelkond, Ohtu mõis	28
3.19 EAA.1.2.C-II-7 Keila kihelkond, Keila mõis: Ohtra, Pakri, Paldiski.....	28
3.20 EAA.1.2.C-II-8 Keila kihelkond, Meremõisa mõis: Keila-Joa, Laulasmaa, Meremõisa.....	28
3.21 EAA.1.2.C-II-14 Keila kihelkond, Kumna mõis: Kumna, Tutermaa	28
3.23 EAA.1.2.C-II-16 Keila kihelkond, Kuivaveski mõis: Maeru	28
3.24 EAA.1.2.C-II-17 Keila kihelkond, Ohtu mõis: Ohtu.....	29
3.25 EAA.1.2.C-II-18 leht 1 Keila kihelkond, Klooga mõis: Klooga	29
3.26 EAA.1.2.C-II-19 Keila kihelkond, Keila mõis: Laulasmaa, Lohusalu	29
3.27 EAA.1.2.C-II-20 Keila kihelkond, Keila mõis: Illurma, Karjaküla, Kumna, Kütke, Tõmmiku, Valkse.....	29
3.28 EAA.1.2.C-II-21 Keila kihelkond, Nahkja mõis: Nahkjala.....	29

3.29 EAA.1.2.C-II-22 Keila kihelkond, Keila mõis: Kulna, Lehola	30
3.30 EAA.1.2.C-II-23 Keila kihelkond, Keila-Joa mõis: Keila-Joa, Joaküla	30
3.31 EAA.1.2.C-II-26 Keila kihelkond, Käesalu mõis: Keelva.....	30
3.32 EAA.1.2.C-II-27 Keila kihelkond, Klooga mõis: Illurma, Kloogaranna, Tuulna	30
3.33 EAA.1.2.C-II-30 Keila kihelkond, Meremõisa mõis: Laoküla, Põllküla	30
3.34 EAA.1.2.C-II-31 Keila kihelkond, Keila mõis: Neosti.....	31
3.35 EAA.1.2.C-II-32 Hageri kihelkond, Sutlema mõis: Hageri, Põikma, Sutlema, Vana-Aespa.....	31
3.36 EAA.1.2.C-II-33 Hageri kihelkond, Sutlema mõis: Aespa	31
3.37 EAA.1.2.C-II-37 leht 1 Kuusalu kihelkond, Kõnnu mõis: Kolgaküla, Loksa, Vihasoo	31
3.38 EAA.1.2.C-II-38 Kuusalu kihelkond, Kudasoo mõis: Kudasoo.....	31
3.39 EAA.1.2.C-II-39 Kuusalu kihelkond, Kudasoo mõis: Kaberneeme, Kaberla.	32
3.40 EAA.1.2.C-II-40 Kuusalu kihelkond, Koitjärve mõis: Koitjärve.....	32
3.41 EAA.1.2.C-II-41 Kuusalu kihelkond, Kõnnu mõis: Kasispea, Suurpea, Turbuneeme, Viinistu	32
3.42 EAA.1.2.C-III-46 Harju-Jaani kihelkond, Haljava mõis: Haljava, Sambu	33
3.43 EAA.1.2.C-III-60 Harju-Madise kihelkond, Põllküla mõis: Langa, Põllküla .	33
3.44 EAA.1.2.C-III-61 Harju-Madise kihelkond, Ämari mõis: Suurküla, Ämari ...	33
3.45 EAA.1.2.C-IV-14 Hageri kihelkond, Kelba mõis: Kelba, Ohulepa	33
3.46 EAA.1.2.C-IV-21 Hageri kihelkond, Lümandu mõis: Lümandu	34
3.47 EAA.1.2.C-IV-25 Hageri kihelkond, Rabivere mõis: Rabivere	34
3.48 EAA.1.2.C-IV-27 Hageri kihelkond, Sutlema mõis: Aespa, Hageri, Põikma.	34
3.49 EAA.1.2.C-IV-31 Hageri kihelkond, Maidla mõis: Maidla, Pärinurme.....	35
3.50 EAA.1.2.C-IV-49 leht 1 Harju-Madise kihelkond: Langa, Laoküla, Põllküla, Suurküla	35
3.51 EAA.1.2.C-IV-50 Harju-Madise kihelkond, Leetse mõis: Neosti, Ohtra.....	35
3.52 EAA.1.2.C-IV-87 Nissi kihelkond, Lehetu mõis: Lehetu	35
3.53 EAA.1.2.C-IV-90 Nissi kihelkond, Pajaka mõis: Kåbiküla, Lestima, Pajaka, Sirgu.....	36
3.54 EAA.1.2.C-IV-93 Nissi kihelkond, Russalu mõis: Russalu	36
3.55 EAA.1.2.C-IV-113 leht 1 Harju maakond, Risti kihelkond: Hindaste, Nõmmemaa, Nõva, Rannaküla, Tusari, Vaisi.....	37
3.56 EAA.1.2.C-IV-136 Viru-Jaagupi kihelkond, Küti mõis: Kehala.....	37
3.57 EAA.1.2.C-IV-137 Viru-Jaagupi kihelkond, Küti mõis: Küti, Võhu.....	37
3.58 EAA.1.2.C-IV-143 Väike-Maarja kihelkond, Kaarma mõis: Kaarma, Väike- Maarja	38
3.59 EAA.1.2.C-IV-157 Järva-Madise kihelkond, Kurisoo mõis: Liutsalu, Paistevälja	38
3.60 EAA.1.2.C-IV-165 Järva-Madise kihelkond, Kurisoo mõis: Aravete.....	38
3.61 EAA.1.2.C-IV-221 Kullamaa kihelkond, Põri mõis: Lemmikküla, Oomküla, Põri; Kullamaa kihelkond, Jõgisoo mõis: Kastja; Kullamaa kihelkond, Jõgisoo mõis: Jõgisoo, Oomküla, Põhkküla.....	38
3.62 EAA.1.2.C-IV-239 leht 1 Märjamaa kihelkond, Haimre mõis: Aruküla, Kunsu, Naistevala, Sõmeru	39
3.63 EAA.1.2.C-IV-243 Märjamaa kihelkond, Lümandu mõis: Lümandu, Purga..	39
3.64 EAA.1.2.C-IV-289 Nissi kihelkond, Lehetu mõis.....	39
3.65 EAA.1.2.C-IV-290 Nissi kihelkond, Lehetu mõis.....	40
4. Kinnismuististe kajastumine rootsiaegsetel katastriplaanidel.....	41

Kokkuvõte.....	46
Kasutatud allikad ja kirjandus.....	48
Summary	59
LISA 1. Joonised.....	
LISA 2. Külad Axel Holmi katastriplaanidel.	
LISA 3. Axel Holmi poolt kaardistatud kihelkonnad.	

Sissejuhatus

Käesoleva bakalaureusetöö peaesmärgiks on süstemaatiliselt läbi vaadata kõik Rootsi maamõõtja Axel Holmi poolt Eestimaal joonistatud katastriplaanid, mis on Eesti Rahvusrhiivis digiteeritud kujul kättesaadavad, ning otsida neilt viiteid võimalikele looduslikele pühapaikadele. Ühtlasi vaatan, kuidas Holmi 17. sajandi katastriplaanid kajastavad muid kinnismuistiseid peale looduslike pühapaikade. Keskendun vaid Holmi katastriplaanidele, et piirata uurimistöo mahtu ning kuna just Holmi plaane kasutades on varem õnnestunud saada ühe loodusliku pühapaiga kohta olulist uut teavet (Vilbaste 1947). Töö mahu piiramise eesmärgil jätan uurimise alt välja ka asulakohad. Ühtekokku vaatlen 65 rootsiaegset katastriplaanide ajavahemikust 1687-1707. Plaanid esinevad samas järjestuses, millises nad on Eesti Rahvusrhiivi kaartide infosüsteemis.

Eestis pole kinnismuistiseid ja eriti looduslike pühapaiku ajalooliste kaartide taustal põhjalikult uuritud, mistõttu on uurimissuund perspektiivikas. Ajalooliste kaartide vähene kasutamine pühakohtade uurimisel on ilmselt tingitud asjaolust, et enamik kaartidest on pärit 19. sajandist, mil mittekristlikke pühakohti enam kaardile eraldi ei kantud. Siiski peaks olema 17. ja 18. sajandi kaardimaterjali põhjal võimalik lokaliseerida mitmeid hilisemast rahvapärимusest tuntud hiiekohti ning sedakaudu teha järeldusi ka hiite, asustuskeskuste ja kalmistute omavaheliste suhete kohta. (Jonuks 2009) Teema pakub mulle suurt huvi, kuna antud aines võimaldab tegeleda rootsikeelsete ajalooliste kaartidega ja geoinfosüsteemidega, nõuab paleograafia tundmist ning on eeltööks arheoloogilisele luurele.

Uurimistöo käigus omasin administraatoriligipääsu Eesti Rahvusrhiivi ajalooliste kaartide infosüsteemile, kus parandasin Holmi katastriplaanide puudutavaid andmeid ning täpsustasin katastriplaanide geograafilist asendit kaartide infosüsteemi võimaluste piires: märkisin, millised suuremad külad plaanil on kajastatud ning määrasin *Google Maps*'is ligikaudselt plaani poolt kaetud ala. Uurimistöo käigus tehtud katastriplaanide geograafiliste asendite määrangud Eesti Rahvusrhiivi kaartide infosüsteemis võiksid olla eelduseks kaartide edasiseks uurimiseks neid georefereerides. Tähelepanekud erinevatest kinnismuististest ongi tehtud sellekski, et pakkuda kaartide paigaldamiseks kinnispunkte.

Käesoleva uurimistöo käigus õppisin ühe aasta Erasmuse programmi raames vahetusüliõpilasena Helsingi ülikoolis, kus osalesin mitmel kursusel, mis aitasid

uurimistööd teostada. Kursusel “*Vanhat käsialat ja arkistokurssi*” (HHH246) õppisin lugema ja tõlgendama 16.-18. sajandi rootsikeelseid arhiivimaterjale. Kursusel “*Kartografian käyttö historiantutkimuksessa*” (HSS312) sain ülevaate Soome ajaloolisest kaardimaterjalist ning ajalooliste kaartide kasutusvõimalustest ajaloo uurimisel. Kursustel “*Geoinformatiikka 1*” (GIS101) ja “*Geoinformatiikka 2*” (GIS102) õppisin kasutama GIS-programmi ArcGIS ning tutvusin GIS-programmide poolt pakutavate geograafiliste andmete analüüsivõimalustega. Kursusel “*Inventointi*” (KAR322) õppisin eeltööde käigus ajaloolistelt kaartidelt avastatud teavet kasutama arheoloogilises luures.

Bakalaureusetöö on jagatud nelja peatükki. Esimene peatükk kirjeldab allikmaterjale, senist uurimislugu ja uurimistöö metoodikat. Teine peatükk räägib Rootsi kuningriigi muinsuskaitse- ja maamõõduseadustest, rootsiaegsest maamõõtmisest Eestis, varasematest uurimistöödest Eestis ja välismaal ning hiiepaikade tunnusmärkidest. Kolmandas peatükis vaatlen ja kirjeldan üksikhaaval Eesti Rahvusarhiivis digiteeritud kujul olevaid Axel Holmi katastriplaanide, kõigist tähelepanuväärsematest nähtustest olen teinud väljavõtted ning lisanud need töö lõppu lisasse. Neljandas peatükk annab ülevaate kinnismuististe kajastumisest Axel Holmi katastriplaanidel. Töö lõpus on lisadena veel nimekiri katastriplaanidel esinevatest küladest ning ülevaatekaart kihelkondadest, kus Axel Holm oma mõõdistustöid tegi.

Nii arhiivinimistutes kui ka ajalooalastes erikäsitlustes puudub katastriplaanide nimetamisel järjepidevus ja tihtipeale on “plaan” tähenduses kasutatud mõistet “kaart”. Suuremõõtkavalisi kaarte, mille koostamisel ei arvestata maakera kumerust, tuleks õigupoolest kartograafide eeskujul nimetada plaanideks (Koppel 2002, 13) – seda reeglit olen käesolevas uurimistöös püüdnud järgida.

1. Allikmaterjal, senine uurimislugu ja meetodika

1.1 17. sajandi katastriplaanid ja nende uurimislugu

17. sajandi viimaseks veerandiks olid arvukad sõjad Rootsi riigikassa ära kurnanud, ka oli suur hulk riigi maid jagatud läänideks 30aastases sõjas osalenutele. Rootsi kuningas Karl XI valitsus otsustas riigikassa täitmiseks rakendada erakorralisi meetmeid – algas reduktsioon, millega paralleelselt viidi läbi ulatuslikud maamõõdu-katastreerimistööd. (Koppel 2002, 16-17) Maaressursside inventariseerimisega loodeti ühtlasi parandada ka maakasutust ja suurendada haritava maa pindala. Peale selle kujunes katastreerimistöde üheks oluliseks ülesandeks tühjaks jäänud talude ja põllumaa laiendamiseks sobivate maa-alade kindlakstegemine. (Tarkiainen 2009, 316-317) 20. aprillil 1680 laiendas Karl XI kogu riigis toimuva reduktsiooni ka meretagustesse provintssidesse Liivi-, Eesti- ja Saaremaale. Tegelik reduktsiooniga seotud maamõõtmine algas Eestimaal 1687. aastal, kui Eestimaal maamõõtjate inspektoriks nimetati Rootsi maamõõtja Johan Holmberg (Tarkiainen 2009, 324), Axel Holm oli üks kolmest maamõõtjast, kes koos Holmbergi ja Jürgen Gedhardtiga moodustasid esimese maamõõtjate grupi Eestimaal (samal, 341). Rootsi katastri tulemusena valmis kokku umbes 500 Eestimaal kaarti (Must 2000, 255)

Rootsiaegsete katastriplaanide uurimisajalugu on pikk, kuna tegemist on vähemalt Euroopa mõõtkavas haruldaste allikmaterjalidega. Suuremõõtkavalisi katastriplaanid ja nende juurde kuuluvaid kaardikirjeldusraamatuid on Eesti majandus- ja asustusajaloo uurimisel kasutatud alates 20. sajandi esimesest poolest. Maade mõõtmisest ja kaardistamisest Liivimaal on andnud põhjaliku ülevaate Läti ajaloolane Edgars Dunsdorfs teoses “*Der Grosse Schwedische Kataster in Livland 1681-1710*”. Eesti alal toimunud kaardistamistöid ja selle tulemusel tekkinud materjale on põhjalikumalt käsitlenud Herbert Ligi teoses “Põllumajanduslik maakasutus Eestis XVI-XVII sajandil”. Katastri ajaloo ja materjalide usaldusväärsusele on tähelepanu pööranud Ulf Pauli, Enn Tarvel, Aadu Must, Ülle Liitja-Tarkiainen, Kalev Koppel, Heiki Rantatupa jt. (Tarkiainen 2009) Geoinformatsiooni süsteemide vaatepunktist on Eesti Rahvusarhiivi katastriplaanidega kõige rohkem töötanud Kalev Koppel, ühtlasi on tema sulest pärit ka ülevaade katastriplaanide uurimisajaloost: “GIS on tööriist: geograafilise infosüsteemi rakendamise ajalooliste katastrimaterjalide uurimisel” (2001) ja “Kuidas kaardid kõnelesid: 17.-19. sajandi katastriplaanide esitusmudel”

(2002). Maamõõtjate tegevusest ja oludest Eesti-, Liivi- ja Saaremaal on kirjutanud Ülle Tarkiainen artiklis “Maamõõtjad Läänemere provintsidest suure reduktsiooni ajal” (2009), sama artikkel sisaldab samuti historiograafilist ülevaadet katastriplaanide uurimisajaloost. Katastriplaanide üksikobjektide analüüsini jõuab Tarkiainen (2011) artiklis “Maavalduste piirid ja piiritähised 13.-19. sajandil”. Tarkiaise väitel olla mõnikord piiri vedamise juures piiritähisena märgitud ka kärjaplatsi (*Retteplats*) ja vanu pühapaiku, nii ohvrikive kui ka vana kalmet. Tõnu Raid teoses “Eesti teedevõrgu kujunemine” (2005) ja Valdo Praust (2012) on kasutanud rootsiaegseid kaarte Eesti teedevõrgu ajaloo kirjutamisel.

17. sajandi katastriplaan on usinalt uuritud Rootsis ja Soomes. Rootsi kartograafia ajaloo käsitlustes on 17. sajandi katastriplaan puudutanud Ulla Ehrensvärd, arheoloogilises uurimistöös on huvitavaid katsetusi rootsiaegsete katastriplaanidega teinud Gustav Svedjemo (2003): näiteks proovis ta plaanide abil luua mudeli rauaaegsete (200-600 AD) asulapaikade leidmiseks Gotlandil. Rootsi riigiarhiiv (RA) on teinud suuremõõtkavaliste plaanide ning kaartide uurimisel ära suure töö ning pakub avalikkusele võimalust kasutada kaartide andmebaasi GEORG¹, kus on peale digiteeritud ja osaliselt georefereeritud kaartide ka puhtakirjutatud kujul kirjeldusraamatud. GEORG oli mulle abiks vanade rootsikeelsete tekstide tõlkimisel. Soomes on arheoloogiat, ajaloolisi kaarte ja geoinformatsiooni süsteeme oma töödes ühendanud Teemu Mökkönen, maamõõtmise ajaloost ja maamõõtjatest on kirjutanud näiteks Heiki Rantatupa². Eravestluses olen küsinud Läti arheoloogilt Mikus Žagatalt, kas keegi ka meie lõunanaabritest rootsiaegseid plaane ja kaarte pühapaikade uurimisel on kasutanud. Selgus, et Lätis on antud uurimisteema käsitlemata, kartograafia ajalooga tegeleb muidu Janis Štrauhmanis, pühapaikadega Juris Urtāns. Ülevaate suuremõõtkavaliste kaartide ajaloost Lätis on kirjutanud Jurgis Kavacs (1994).

1.2 Kinnismuististe väljaselgitustööst

Käesolev peatükk käsitleb vaid neid kinnismuististe liike, mida olen kohanud Axel Holmi katastriplaanidel.

¹ <http://riksarkivet.se/geometriska> (01.02.2014)

² <http://www.vanhakartta.fi/> (24.04.2014)

Eesti lohukividest on põhjaliku ülevaate kirjutanud Andres Tvauri (1997). Lohukive on maastikul võrdlemisi lihtne leida, kuna see on Eestis väga rohkearvuline muistiselik: tänaseks on teada ligi 1750 lohukivi. (Lang 2007, 243) Uurijatel pole seega olnud põhjust pöörduda 17. sajandi katastriplaanide poole, lohukivide otsimise asemel on palju arutletud lohukivide paiknemise üle maastikul: lohukive on üritatud seostada kivikalmetega ja muinaspõldudega (Lang 2007, 245). Selles küsimuses võiks ehk samuti 17. sajandi katastrikaartidest kasu tõusta. Kõige rohkem esineb lohukive muistsetes Rävalla, Harju ja Viru maakondades, millistest piirkondadest on säilinud palju suuremõõtkavalisi kaarte. Näib, et lohukivid on isegi katastriplaanide suhteliselt suure mõõtkava juures olnud arvatavasti liiga väikesed objektid, et maamõõtjad neid hoolikalt oma plaanidele oleksid joonistanud, kuid käesolevas uurimistöös ilmneb, et mõned neist katastriplaanidele sattusid.

Erinevatest pronksi- ja rauaaja muld- ja kivikehandiga kalmetest, mida 17. sajandi maamõõtjad maastikul liikudes näha võisid, saab ülevaate Valter Langi (2007) teosest “Baltimaade pronksi- ja rauaaeg”. Allar Haav (2011) on oma bakalaureusetöös otsinud 17. sajandi katastriplaanidelt ja neile paigutanud Läänemaa 13.-18. sajandi külakalmistuid. Haav leidis näiteks Johann Holmbergi plaanilt EAA.1.2.C-I-50 “*Crone Godzet Lilla Ruuda: i Marten Sochn*” Rõude kabeli (Haav 2011, 37, 85). Suurem osa Haava käsutuses olnud katastriplaanidest on olnud aga liiga väikesemõõtkavalised, et neilt võimalikud kalmed või muud kinnismuistised välja joonistunuks.

Põhjaliku historiograafilise ülevaate pühapaikade uurimise ajaloost on kirjutanud Tõnno Jonuks (2009a ja 2009b) artiklis “Hiied Eesti pühapaikade uurimisloos”. Looduslike pühapaikade teaduslik uurimine Eestis sai alguse 18. sajandil, mil valgustusliikumisest haaratud uurijad ei pidanud looduslikke pühapaiku enam paganluse elementideks, vaid uurimist väärt nähtuseks. 19. sajandil hakkas Eesti intelligents tegelema hiie-sõna etümoloogiaga, näiteks Kristjan Jaak Peterson seostas hiied hiiuga, viidi läbi pärimuse kogumisi. 20. sajandil hakati tegelema looduslike pühapaikade dateerimisega, väga aktiivsed looduslike pühapaikade uurijad olid lingvistid: mõjukaimad uurimused valmisid Soomes, neist tähtsaimaks on seni kõige põhjalikum Mauno Koski hiitele pühendatud monograafia “*Itämerensuomalaisten kielten hiisi-sanue. Semanttinen tutkimus*” (1967, 1970), kus ta põhiliselt tegeleb eesti ja soome sõna *hiis* semantika ja erinevate hiiepärimuse motiividega. Tänapäeval on looduslike pühapaikade peamised uurijad arheoloogid ja folkloristid.

Selleks, et tagada looduslike pühapaikade ning nendega seotud kultuuriliste, looduslike ja sotsiaalsete väärtuste säilimine, taastumine, taaselustamine ja kasutamine, võeti kultuuriministeeriumi poolt vastu vastava valdkonna arengukava aastateks 2008-2012 (Arengukava 2008), käesoleval hetkel toimuvad uue arengukava ettevalmistustööd aastateks 2015-2020 (Arengukava 2013). Arengukavad rõhutavad, et Eesti looduslikud pühapaigad kujutavad endast laiemal taustal silmapaistvalt erilist ja haruldast nähtust, sest õhtumaises kristlikus Euroopas on samalaadsed muistised ja nendega seotud kultuuritraditsioon enamasti hääbunud. Vanade traditsioonide tavatult kauane püsimine tuleneb Eesti asendist, samuti siinse ühiskonna varasemast polariseerumisest maarahvaks ning võõra keele- ja kultuuritaustaga ülemkihiks. Kui enne 2008. aasta arengukava vastuvõtmist polnud looduslikud pühapaigad ulatuslikumate arheoloogiliste inspeksioonide tähelepanu keskmes, siis nüüd viiakse looduslike pühapaikade keskuse eestvedamisel ja arheoloogide kaasabil meetoodiliselt läbi looduslike pühapaikade kaardistamist ja inventeerimist. Välitööde ettevalmistamiseks ja teostamiseks tuleb kasuks muu seas ka ajaloolistel kaartidel leiduv teave. Üksikasjalik ülevaade pühapaikadega seotud teabeallikatest on esitatud Tartu Ülikooli looduslike pühapaikade keskses koostatud ülevaates³.

1.3 Tänapäevased võrdlusmaterjalid

Peaaegu kõik kaardid, mille taustal Axel Holmi katastriplaan võrdlen, on kättesaadavad Maa-ameti Geoportaalil, mõned üksikud nooremad kaardid on pärit Eesti Rahvusrhiivi kaartide infosüsteemist. Geoportaali kaasaegsetest kaartidest olen kasutanud Eesti põhikaarti, reljeefikaarti ja ortofotot. Geoportaali ajaloolistest kaartidest olen kasutanud Eesti topograafilist ülevaatekaarti mõõtkavas 1:200000 (1937); Eesti topograafilist kaarti mõõtkavas 1:50000 (1935); Eesti topograafilist kaarti mõõtkavas 1:25000 (1924); NSVL o-42 seeria topograafilisi kaarte mõõtkavades 1:25000 ja 1:50000 (1946-1989); NSVL o-42 ja c-63 seeriaste topograafilisi kaarte mõõtkavades 1:10000 (1946-1989); Eesti põhikaarte (1996-2007 versioon, 2009 versioon, 2010 versioon); skeemilist katastrikaarti (1930-1944); ajaloolisi ortofotosid. Geoportaali kultuurimälestiste kaardirakendus, mis on seotud Muinsuskaitseameti kultuurimälestiste registriga, on olnud abiks kinnismuististe paiknemise määramisel tänapäevastel kaartidel. Kindlasti tuleb tähele panna, et

³ <http://hiis.ee/files/AndmeallikateUlevaade.pdf> (22.04.2014)

kultuurimälestiste kaardirakendus ja kultuurimälestiste register ei kajasta kõiki teadaolevaid kinnismuistiseid, näiteks kajastub registris vaid umbes viiendik tegelikust pühakohtade arvust. Nende kihelkondade muististe kohta, kus Axel Holm mõõdistustöid tegi, olen otsinud rohkem teavet Tartu Ülikooli kihelkondade arhiivi andmebaasist.

Kohapärimusandmeid olen peamiselt saanud Jaan Jungi (1910) teosest “Muinasaja teadus eestlaste maalt III”, aga ka Eesti folkloristide serverist Haldjas, näiteks rahvausundi ja muistendite andmebaasist Rehepapp või kohapärimuse andmebaasist Koobas.

1.4 Bakalaureusetöö metoodika

Olen kõrvutanud Eesti Rahvusarhiivi kaartide infosüsteemis leiduvaid Rootsi maamõõtja Axel Holmi digiteeritud katastriplaanide Maa-ameti Geoportaali tänapäevase põhikaardiga, ajalooliste kaartidega, kultuurimälestiste kaardiga, ajalooliste ortofotodega ja reljeefikaardiga. Toponüümide, kõlvikute kuju, teede ja veekogude järgi on olnud võimalik määrata enamike plaanil olevate objektide paiknemine tänapäevasel maastikul. Mitmes piirkonnas on küla kõlvikute kuju säilinud samana üle kolmesaja aasta kaardistamishetkest tänase päevani välja. Geoinfosüsteemides on võimalik ajaloolisi kaarte georefereerida, mis võiks muuta ka 17. sajandi katastriplaanid kergemini võrreldavateks hilisemate kaartidega ning kaardiobjektide asukohad usaldusväärsemateks (vt LISA 1 – joonis 29), kuid käesoleva uurimistöo seisukohalt oleks plaanide georefereerimine olnud liiga aja- ja töömahukas.

Olen otsinud nii katastriplaanide joonistatud osadest kui *Explicatio Notarum*’ist kinnismuististele viitavaid toponüüme. Olen vaadanud ka säilinud kaardikirjeldusraamatutest mõisate ning külade kirjeldusi ja neistki otsinud huvipakkuvaid toponüüme.

Kui mõnel katastriplaanel on teatud tingmärk tähistanud kinnismuistist, olen otsinud sarnast tingmärki ka teistelt katastriplaanidelt. Olen üritanud ka tähele panna igasuguseid ebareeglipärasusi või ebaloogilisusi objektide paiknemises või nende kujus katastriplaanidel.

2. Kinnismuistised rootsiaegsetel katastriplaanidel

2.1 Rootsi kuningriigi muinsuskaitse- ja maamõõduseadus

Hüpotees, et Suure Katastri plaanidel võiks leiduda kinnismuistisi sündis teadmised, et Rootsi kuningriigis võeti esimene muinsuskaitseadus vastu 1666. aastal. “*Kongl: Mayst:tz Placat och Påbudh, Om Gamble Monumenter och Antiquiteter*”⁴ oli esimene omataoline seadus terves maailmas ja selle võttis vastu Karl XI eestkostevalitsus Magnus Gabriel De la Gardie juhtimisel. Plakati peamiseks koostajaks oli hilisem riigiantikvaar Johan Hadorph, keda peetakse ühtlasi ka Rootsi esimeseks arheoloogiks. Plakatile tuli kaks lisamäärust veel 1670. ja 1680. aastatel. (Lundström 2000)

Samal, 1666. aastal saadeti täpsemad korraldused peapiiskoppidele, piiskoppidele, superintendentidele, kuberneridele ja maapealikele, kus loetleti, milliseid muinsusmälestisi tuleks üles leida, kirjeldada või kokku korjata. Korralduste põhjal toimus Rootsis esimene süstemaatiline arheoloogiline inspeksioon (*rannsaking*), mis kestis vaheaegadega 1693. aastani. (Wikipedia 2014)

Oletasin, et Rootsi kuningriigi 1666. aasta muinsuskaitseadus peegeldub mingil moel nii toonaste maamõõtjate seadusandluses kui ka praktikas.

Esimene kuninglik instruksioon maamõõtmise kohta anti välja 4. aprillil 1628, mil Gustav II Adolphi otsusega loodi Kammerkolleegiumi alluvusse Maamõõdukontor (*Lantmäterikontor*) ja Andreas Bureus (Anders Bure) nimetati “peaarhitektiks ja -matemaatikuks” ning talle tehti ülesandeks asuda Kammerkolleegiumi alluvuses juhtima riigi detailsemat kaardistamist ja maade mõõtmist. Bureuse tegevus suuremõõtkavaliste plaanide koostamisel jäi lühiajaliseks, kuna kogu riigi plaanipärase kaardistamise juhtimine ja samaaegne maamõõtjate väljaõpetamine muutus talle peagi liiga raskeks ning ta siirdus tööle Sõjakolleegiumisse, 1642. aastal nimetati maamõõtmise juhtivaks inspektoriks Peder Menlös. (Tarkiainen 2009) Teatud asjaolud viitavad aga võimalusele, et Bureuse kontaktid Maamõõdukontoriga ei katkenud täielikult.

Pärast Maamõõdukontori loomist hakati tasapisi tähelepanu pöörama plaanide välimuse ja sisu ühtlustamisele. 1628. aasta esimeses instruksioonis määrati

⁴ Digiteeritud kujul loetav aadressil <http://www.kb.se/f1700/Monumenter/Default.htm> (31.03.2014), transkribeeritud kujul loetav aadressil <http://www.ukforsk.se/nya/lag1666.pdf> (31.03.2014)

maamõõtmise eesmärgiks kirjeldada külade ja kihelkondade ning samuti põldude, niitude ja metsade paiknemist. Kui 1633. aastal nimetati esimesi maamõõõtjaid läänidesse mõõtmistöõdele, kohustati neid plaanilehe marginaalidesse märkima ka maa kvaliteet – nii sündisid esimesed geomeetrilised maaraamatud. (Koppel 2002, Rantatupa 2006, Tarkiainen 2009) Plaanide leppemärke süstematiseeriti esimest korda 1636. ja seejärel 1643. aastal. 1636. aasta instruksioonis määrati kindlaks, kuidas peab plaanil kasutama kompassroosi ning milliseid värve erinevate nähtuste kujutamiseks (Samlingar i Landtmäteri 1901). 1643. aastal kehtestatud normide järgi nõuti plaanil kujutatava üksiktalu maksude määramiseks, et plaanile märgitaks kõige olulisem – talu põllud ja niidud – ning skemaatiliste märkidena ehitised, nagu taluhooned, vabadikukohad, veskid, rehed ja muud majapidamishooned. Metsi, mida sai alepõletamiseks kasutada, nendel plaanidel välja ei toodud. Kasutatud mõõtkava oli tihedasti asustatud põllumajanduspiirkondades suurem ja metsapiirkondades väiksem (Tarkiainen 2009). Käesoleva uurimistöõ seisukohalt on 1643. aasta instruksioonis kõige huvitavam üheksas punkt: *“Äfvenså alla gamla monumenter och runstenar, hvar de kunna vara uppsatta, eller hvar runor finnas inhuggna i stora berg; jordhögar och jordgrifter, på hvilken plats de finnas; jämväl alla väderkvarnar, som isynnerhet skola i speciallandkorten införas.”* (“Ja samuti kõik monumendid ja ruunikivid, kuhu nad püsti on pandud, või kus ruune on raiutud suurtesse kaljudesse/mägedesse; mullakuhilad ja hauakuhilad, kus nad asuvad; niisamuti kõik tuuleveskid...”). Seega tervelt 23 aastat enne muinsuskaitseaduse väljastamist kuninga nimel, oli maamõõõtjatele antud käsk tähele panna ja üles märkida võimalikud kultuurimälestised. Ühe võimaliku seletusena pakun välja, et kuigi Andreas Bureus oli siirdunud tööle Sõjakollegiumisse, oli tal endiselt mõju maamõõõduseaduste väljatöötamisel. Andreas Bureuse onu oli muinasajast huvitunud Johannes Bureus, kellelt Andreas sai oma väljaõppe jooksul tugevaid mõjutusi (Bäärnhielm 2002). Johannes Bureus oli polühistor, tegev mitmes kõrges riigiametis ning oma põhjalike uuringutega ruunidest muinasuurijate eelkäija Rootsis (Lundström 2002). Kas on võimalik, et Johannes Bureuse muinashuvi leidis Andreas Bureuse kaudu väljundi 1643. aasta maamõõõduinstruksioonis? Miks tuuleveskid on lisatud muinsusobjektidega samasse loetellu, ei oska selgitada.

Vaatamata muinsusobjektide plaanidele lisamise kohustusele, ei suudetud neile oma tingmärki välja mõelda: 1687. aasta instruksioonis anti maamõõõtjatele ulatuslik, rohkem kui 90 erinevat sümbolit hõlmav legend, milles puudusid tingmärgid

ajaloolistele objektidele (Samlingar i Landtmäteri 1901, 69-73). Need sümbolid olid esmajärjekorras mõeldud kasutamiseks geograafilistel plaanidel, kuid osasid neist kasutati ka suuremamõõtkavalistel geomeetrilistel plaanidel (Rantatupa 2006). Võib-olla esines või tunnistati muinsusobjekte maastikul lihtsalt nii vähe, et nende jaoks eraldi tingmärgi väljamõtlemine polnud vajalik. Ometigi oli 17. sajandi lõpuks kartograafia arenenud nii kaugele, et kaartidel kujutati teadlikult mineviku geograafilist reaalsust. Renessansiajal sai alguse uutlaadi ajaloo tajumine, mis väljendus antikvarianismis, ning mõned humanistid-antikvaarid huvitusid sügavalt ajaloolisest geograafiast ja pürgisid visualiseerima kunagist ajalugu ning suhestama ajaloolist geograafiat oma kaasajaga (Delano-Smith 2007; Tolias 2006). Näiteks juba varastele renessansi kaartidele lisati nimekirjad paikade ajalooliste nimetustega (Tolias 2006). Delano-Smithi (2007, 577) väitel on vähe renessansiaegseid kaarte, millel poleks vähemalt üht ajaloolist objekti, objektide iseloom on aga väga eklektiline. Üldiselt kanti muinasobjektid ja muud erilised objektid kaardile piktogrammna, kuid vahel siiski ka abstraktsete märkidena (Delano-Smith 2007).

2.2 Rootsiaegne maamõõtmine Eestis ja maamõõtja Axel Holm ning tema töö

Vaatamata varajastele maamõõduinstruktsioonidele, millest esimeses peatükis juba natukene juttu oli, puudub 17. sajandi lõpu mõisaplaanide teostuses suurem ühtsus, mille peamiseks põhjuseks oli üksikasjalike tööjuhendite puudumine, mis oleksid fikseerinud ja kinnitanud muutusi võrreldes varasemate instruktsioonidega. 1688. aasta instruktsioonis maamõõtmise kohta öeldakse otse, et kaartide joonistamisel kasutatavate tingmärkide osas mingeid ettekirjutisi ei tehta. (Koppel 2002, 20) Seega sõltus Rootsi katastri mõõdistusmaterjalide teostus ja usaldusväärsus paljus ka maamõõtja isikust.

Eesti- ja Liivimaa esimesel suuremõõtkavalisel kaardistamisel 1680. aastatel toimetasid suhteliselt kogenematud kartograafid, sageli üliõpilased. (Tarkiainen 2009, 327) Liivimaale 1681. aastal ühekorraga saabunud 24st või 25st Rootsi üliõpilasest kuus oli pärit Gotlandi saarelt ja nad olid Uppsala ülikooli Gotlandi natsiooni liikmed. Gotland oli Rootsi ja Taani vahelise sõja ajal olnud Taani poolt okupeeritud ja seetõttu oli osa nendest üliõpilastest käinud ka Kopenhaageni ülikoolis. Enamik üliõpilastest oli saanud õpetust matemaatikaprofessor Anders Spolelt. Üks ühine joon ühendas maamõõtjateks saadetud üliõpilasi veel, nimelt olid nad peaaegu kõik saanud mingi karistuse Uppsalas toimunud kakluste või joomingute tõttu. "Spole kursus" oli üldiselt

tuntud Uppsala kõrtsides laamendamise poolest. Ilmselt toimus Liivimaale minek 1681. aastal kohustuslikus korras, samal ajal kui 1691. aastal Pommerisse saadetud üliõpilased läksid vabatahtlikult. Kas sellisele seltskonnale oleksid eestlased rääkinud oma pühakohtadest? "Püha" väldib tähelepanu ja sõnu, pühakohad on nii füüsilised kui ka vaimsed paigad, kus inimene saab peatuda ja mõtiskleda (Mäkinen 2012). Sellest lähtuvalt võib eeldada, et pühapaikadest võõrastele hea meelega ei räägita. Mõisnike poolt tuli maamõõtjatel niikuinii igal sammul kogeda vastupanu ja kohati pahatahtlikkust ning valede andmete esitamist, sest mõisnikud ei olnud huvitatud maksude ega kontrolli suurenemisest, mis paratamatult oleks süstemaatilise dokumentatsiooniga kaasas käinud (Peil 2005). Arvo Tering (2002) on aga seisukohal, et kuna Rootsi maamõõtjad olid sageli talupoeglikku päritolu, siis nende suhtumine Eesti- ja Liivimaa maarahvasse oli üldiselt hea. Ka vaimulikega olid neil head suhted, eriti nendes piirkondades, kuhu riik oli ametisse pannud Rootsi päritolu või hoopis Rootsis õppinud kirikuõpetaja.

Koguteoses Rootsi maamõõtjatest (Ekstrand 1903, 255) on Axel Holmist kirjutatud järgmist: "Päritolu teadmata, kirjutab arvatavasti saksa keeles. Aadli maamõõtja Eestimaal pikka aega enne maamõõtjaeksami sooritamist 1691. aastal. Pärast maamõõtjaeksami sooritamist jõudis olla nii korraline kui ka erakorraline maamõõtja. Elas Tallinnas, suri 1708. aastal." Tarkiaise (2009, 341) meelest on Holm säilinud kaartide põhjal otsustades Eestimaal tegutsenud juba 1687. aastast. Holm kaardistas ajavahemikus 1687-1699 Harjumaale (Kuusalu kihelkond) lisaks Läänemaal Ridala, Kullamaa ja Märjamaa, Virumaal Jõhvi, Väike-Maarja, Viru-Jaagupi ja Järvamaal Järva-Madise ning Koeru kihelkonna mõisaid. Holm on joonistanud puhtaks rohkem kui 48 kaarti, tema tehtud kontseptikaarte on säilinud umbes 20. Holm on aastaks puhtaks joonistanud 1-12 kaarti, eriti edukas on olnud 1697. aasta, mil valmis kokku 12 kaarti. Pärast 1699. aastat on Holmilt säilinud vaid visandeid. (Tarkiainen 2009, 349)

Nagu ülaltoodust selgub, puudub meil informatsioon, mille põhjal võiks teha järeldusi Holmi huvide või iseloomu kohta. Ometi on üks allikaliik, mis selles osas võiks meile huvi pakkuda. 1. jaanuaril 1691 antud instruksiooni kohaselt pidi iga maamõõtja pidama oma tegevuse kohta päevaraamatut, nn diaariumi, mis kajastaks ta tegevust päevase täpsusega. Sellise diaariumi pidid maamõõtjad igal aastal toimetama Stockholmi Peamaamõõdukontorisse ülevaatamiseks. Eesti- ja Liivimaal tehtud

maamõõtmistööde diaariumid on hoiul Rootsi Riigiarhiivis (Tarkiainen 2009, 329-330). Tarkiainen oma artiklis maamõõtjatest Läänemere provintides (2009) vaatleb kahe Eestimaa maamõõtja diaariume: Johan Holmbergi ja Jürgen Gedhardti omi. Gedhardti diaarium algab kirjeldusega maamõõtjaeksami sooritamisest Stockholmis, kus ta oli koos Holmiga. Axel Holmi diaariumi uurimine jääb siinkohal aga tulevikku.

2.3 Varasemad uurimistööd Eestis ja välismaal

Käesolev uurimistöö pole sündinud tühjale kohale: kinnismuistisi on varemgi edukalt 17. sajandi katastriplaanidelt otsitud.

Suure Rootsi katastri plaane kasutas esimest korda pühakohtade uurimisel Gustav Vilbaste (1947), kes leidis katastriplaanilt EAA.1.2.C-I-10 "*Rumm Hoffz Bönder uthi Kuszal Sochen*" Jõelähtme kihelkonna Saura küla *Rettsep Andrise* odrapõllu kõrvalt kivitaraga ümbritsetud tiheda metsatuka, mis nähtavasti oli hiiemets Hiielepik⁵ (vt LISA 1 – joonis 2). Vilbaste oletas, et kuna hiites oli karjatamine keelatud, tegi külakogukond ühiselt hiiele põlise kivitara ümber. Teated, mis räägivad loomade pühapaika lubamisest on oma seisukohas väga üksmeelsed: "... siia ei saa loom ka sisse, nii pühaks peeti,"⁶ ja "Et loomad ei saaks püha paiga ligi, tehtud suur kõrge aed ümber."⁷ Karjatamise võimalikkuse poolt ei kõnele ka puude, põõsaste ja okste puutumatuks pidamine hiites – loomad vigastavad puid ja põõsaid paratamatult. Loomade karjatamisest pühapaikades hoiduti veel uskumuse tõttu, et pühasse paika sattumine võis loomale endale kahju teha: mitmed pärimusteeded kõnelevad ohvripaika sattunud looma surmast. Et koduloomad olid maarahva hulgas toidu ja kehakatte andjana väga hinnas, siis suhtuti nende tervisesse ka ülima hoolega. (Kütt 2007) Sääraseid suurtest kividest tarasid suudeti teha vaid ühiselt terve külakogukonnaga – talgutena või lihtsalt tarategemispäevadena –, sest kividest on mitmedki nii suured, et paar-kolm meestki ei suuda neid õieti liigutada. Pealegi nõudis kivide kohalevedu taradeks vajalikes hulkades suuremat inimjõudu, kui seda üksikus peres võis leida. Gustav Vilbaste (1947) pakkus hiiepaiga olemasolu tõestuseks veel kaht väidet. Esiteks asus 1947. aastal oletatava hiiepaiga kõrval koht nimega 'Hiiealune'. Toponüüm lubas oletada, et endistel aegadel oli läheduses hiis. Teiseks on rootsiaegsel kaardil oletatava hiiepaiga lähedal küla suurim, ühe adramaa

⁵ <http://register.muiinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=18322> (03.02.2014)

⁶ ERA II 16, 184 (9) <Karuse, Massu v, Poantse k, Otsa t – Herbert Tampere < Jaan Tammik, 65 a (1929)

⁷ H II 17, 128 (2) < Märjamaa, Tolli – M. Siedermann (1889)

suurune talu nimega *Hio Hans* (kaardil märgitud tähega J). Umbes samal ajal koostatud kirjeldusraamatu kontseptis (EAA.1.2.C-V-10) on selle talu nimeks märgitud *Hihe Hans*, mis ei ole muud kui saksakeelsel kujul kirjutatud Hiie Hans. Kontseptis on Saura küla nimi veel *Sejer*.

Sama katastriplaan (EAA.1.2.C-I-10) on tunnistuseks sellestki, et tihtipeale sisaldavad ajaloolised kaardid informatsiooni, mis on tänapäeval oluline, kuid mida kaardistaja ei lisanud kaardile teadlikult või vähemalt mitte esmajärjekorras. Näiteks muinasjäänused on mõnikord ajaloolistele katastriplaanidele joonistatud väikeste põllumajanduseks mittesobilike maa-aladena: Saura küla katastriplaanel on Waresse Reinu ja Olli Thomase rukkipõllul valge laik, kus asuvad kivikalmed registrinumbritega 18324⁸, 18325⁹ ja 18326 (vt LISA 1 – joonis 1). Nimetatud rukkipõllu puhul tuleb ilmsiks veel teinegi moment, mida ajalooliste katastriplaanide uurimisel tasub meeles pidada: kaartide kirjeldusraamatud sisaldavad palju toponüüme ja isikunimesid, mis võivad viidata meid huvitavatele objektidele. *Notarium Explicatio*'st ilmneb, et Waresse Reinu ja Olli Thomase rukkipõllu nimi on *Risti Wellia* – sõnapaar, mis võiks arheoloogis huvi äratada.

Gustav Svedjemo (2010, 478) meelest pole ebatavaline, et maamõõtjad joonistasid katastriplaanidele muinasjäänuseid tahtlikult, kuna paljudel maamõõtjatel oli sügav huvi muinasjäänuste vastu. Näiteks on Gotlandi suurim pronksiaegne kivikalme *Uggarde rojr* kujutatud juba Gotlandi kõige varasematel kaartidel. Mõnikord on maamõõtjad lisanud kaardistatud muinasjäänustele pikad kirjeldused: kaardil, kuhu on joonistatud Torsburgeni linnamägi, on lisatud lõike müütidest ja legendidest, mis linnamäe kohta ringlesid. Väga selged muinasjäänused, mis maamõõtjatele silma jäid, olid ruunikivid (vt LISA 1 – joonis 38), aga ka kalmed (vt LISA 1 – joonis 39). Svedjemo (2008) on leidnud muinasjäänuseid maastikul üles pelgalt kaardikirjelduste abilgi, näiteks järgneva kirjelduse järgi: “Maad kasutab hiljuti elavate kirjast lahkunud Hans Boterarf vase lesk heinamaksu vastu ... Inimesed ei mäleta, et keegi siin oleks elanud. Majad on kõik kadunud ja õu on muutunud põlluks. Ainult varemeid ja mõnd vana kivihoone sein on veel näha.”

Ülle Tarkiainen (2011) on kasutanud Suure Rootsi katastri plaane maavalduste piiride ja piiritähiste uurimisel. Tarkiaise artiklist selgub, et pühapaikade uurimise

⁸ <http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=18324> (03.02.2014)

⁹ <http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=18325> (03.02.2014)

seisukohalt võib rootsiaegsete katastriplaanide piiride ning piirialade uurimine anda häid tulemusi: piiritähistena kasutati 17. sajandil mitmesuguseid looduslikke objekte nagu suuremad veekogud, metsad, sood, allikad, künkad, mäeseljakud, puud ja kivid ning mitmeid piiritähiseid on mainitud nimeliselt (*Märrameggi, Rebbasmäggi, Mettest allikas, Raudhallikas*). Tarkiaisel õnnestus avastada võimalik ristipuude salu plaanil EAA.308.6.118 “[Karta över gränsen mellan godsens Techelfer och Moiseküll]”, kus Nõo kihelkonnas läheb Meeri ja Tähtvere piir läbi ristiga kaskede rühmast (vt LISA 1 – joonis 28). Tõsi, 17. sajandil kasutati ühe või mitme ristimärgiga puid piiritähistena, mille tõttu võib ristiga kaskede näol olla tegemist mitte pühade puudega, vaid piirimärkidega. Tarkiaise meelest võiks antud juhul tegemist siiski olla ristipuudega, sest sel kohal on piir täiesti sirge ja puudub vajadus piiri kulu tähistamiseks. Tarkiaise hinnangul on valduste piire tähistanud piiripuude ja tõrjemaagiaga seotud ristipuude puhul tegemist kahe paralleelse traditsiooniga, mida ühendab sama sümbol, kuid teatud seost asustusüksuste piiride ja pühapaikade vahel võib siin näha.

Piirialade tähelepanelikum uurimine leiab õigustust ka Soome uurija Veikko Anttose uurimistöös “*Ihmisen ja maan rajat. ‘Pyhä’ kulttuurisena kategoriana*” (Anttonen 1996). Anttonen kirjutab, et toponüüm *pyhä* esineb või esines väga sageli maa-alade piirialadel või veeteede ristumiskohtades: *pyhä* tähistas tuntud, asustatud maa-ala välispiiri. *Pyhä* toponüümile oli sarnane veel toponüüm *erä*. Toponüüm *hiisi* esines Soomes asustusüksuse sees, aga tähistas samuti piiri: elavate ja surnute vahel. Soome arheoloogid on täheldanud, et kunagised kivikalmed (*hautaröykkiö*’d) on mõnikord hiljem muudetud piiritähisteks¹⁰.

Panin Ülle Tarkiaise artiklis tähele üht kaarditõlgendust, millega ei ole sama meelt. Tarkiaisen kirjeldab, kuidas kaartidel on 17. sajandil märgitud suur hulk piiritähiseid, mis on tekkinud inimtegevuse tulemusel, mille hulka kuuluvad kraavid, kivist piiripeenrad ja ka mitmesugused maasse kaevatud augud. Augud on olnud suured ja ümmargused, neid on kutsutud ka maa-, söe ja veeaukudeks, mõnikord on olnud auke mitu või kaks auku kõrvuti, sageli on augul olnud ka oma nimi (nt. *Põdra auk*: vt. EAA.46.2.147). Aukudele lisaks on piiri kulu jälgimisel olnud orientiirideks ka püüniseid mitmesuguste loomade püüdmiseks (*hundi auk*: vt. EAA.1646.1.2638) ja

¹⁰ vt. näiteks

http://kulttuuriymparisto.nba.fi/netsovellus/rekisteriportaali/mjreki/read/asp/r_kohde_det1.aspx?KOHD E_ID=1000015332 (18.05.2014)

loomade urge (hundiurg: vt. EAA.308.2.189 leht 1). Väidan, et *Põdra auck* ei ole pärisnimi, vaid üldnimi. Plaanil EAA.46.2.147 on maavalduste piiril tervelt viis põdraauku, mis viitab põdrajahile: “Enne püsside aega püiti põtru augudega. Põdraauk tehti seest püstipuudega, et põter sõradega auku segi ei lõhu, väl'la ei rabele. Vahedi teibi säeti ka põhja, et veri väl'la jooseks. Kui põter olli sisse läinu, sis mintu kõik ulgakesti — naised, lapsed ka — kistu kõitega väl'la. Niinekõied olnu.” (ERA II 269, 357/8 (7) < Häädemeeste khk., Orajõe v., Kura k. — Marta Mäesalu < Ott Kallas, s. 1865 (1940)) Eesti Rahva Muuseumis on ühest põdraaugust Richard Indreko tehtud joonis (ERM EJ 13:19).

2.4 Hiiepaikade tunnusmärgid

Ajaloolised looduslikud pühapaigad võivad olla nii ühend- kui üksikmälestised. Ühend- e kompleksmälestised (nt hiied, ristipuumetsad) hõlmavad teatud maa-ala, mille raames võib eristada selgepiirilisi üksikmälestisi (nt pärimuse või kohanimede põhjal erilist tähendust kandvad puud, allikad, kivid, vared või lohud hiiealal). Ühendmälestise iseloomulikuks näiteks on hiied, Eestis hetkel teadaolevast 2500 looduslikust pühapaigast on umbes 500 hiied. (Kaasik 2007) Mõnel puhul kuni kümneid hektareid hõlmavad hiied asuvad reeglina ajaloolise külasüdame läheduses, harvemini asustusest eemal soodes või laantes. Hiie kasutajad on ajalooliselt olnud ühe küla elanikud, harvem ühe kihelkonna või maakonna elanikud. (Kaasik 2012) "Hiie" mõiste on seotud Eesti meresidusate aladega - Saaremaa, Läänemaa, Harjumaa, Virumaa, Järvamaa ja Lääne-Pärnumaaga. Tartumaa ja Viljandimaa põhjaosa näivad olevat üleminekualad, kus "hiie" mõiste jääb harvemaks, Mulgimaal ning Lõuna-Tartumaal esineb sõna "hiis" väga harva ja Võrumaal puudub see autentsena täielikult. (Valk 2009) Lõuna-Eesti pühapaikadel puudub enamasti territoriaalne iseloom, Lõuna-Eestis on looduslike pühapaikade puhul tegemist enamasti üksikute objektidega: puude, kivide või allikatega.

Suuremõõtkavalised mõisakaardid annavad üsna hea ülevaate tollasest asutusest, neile on detailselt peale kantud vetevõrk (meri, jõed, järved), metsad, sood ja rabad, tühermaad, teedevõrk (sh ka taliteed). Märgitud on kõik tollased hooned: mõisad koos oma abihoonetega, kirikud, kõrtsid, veskid, samuti nt klaasikojad jms. Talud on mõisakaartidele kantud ilmselt nende tegelikus konfiguratsioonis. Eriti püüdliselt on kaardile kantud kõik põllumajanduslikud kõlvikud. (Must 2000)

Nagu G. Vilbaste (1947) näitas, võivad suuremat pindala hõlmavad pühapaigad üsna täpsetel rootsiaegsetel katastrikaartidel välja joonistuda, kuid kindlasti ei osuta

katastriplaanid meile pühapaiku niisama kätte, neilt võib pigem hea õnne korral avastada pühapaikadele viitavaid vihjeid. Jaanus Paali (2011) järgi paiknevad hiied enamasti laialehistes salumetsades või salu-segametsades (sinilille ja naadi kasvukohatüüp), aga ka kastikuloometsades (kastikuloo-tammikud, -pärnikud), lodumetsades (sanglepa-lodumetsad) ja isegi palumetsades (palumännikud). Kirjanduses on viiteid veel palu- või nõmmemetsadele, haavikutele, sarapikele, lodumetsadele (sanglepikutele) ja pajustikele. Paal (2011) osundab Haavikule (1970, 120-132) ja Viiresele (1990, 1420-1421), kelle arvamuse kohaselt on jumal Tarapita nimes jumalanimetuse asemel mõeldud hoopis "sarapuu-hiit", sest teatavasti puud ja hiied võisid rännata ja miks siis mitte ka näiteks Ebavere mäelt Saaremaale. Martti Haavio, võttes aluseks Henriku kroonika lõigu "*Gaudet exercitus christianorum, exclamant, Deum exorant. Clamant et illi, gaudentes in Tarapitha suo. Illi nemus, isti Iesum invocant...*," samastab nimekuju "Tarapitha" ja ladina *nemus*'e 'hiis, püha mets' ning annab tõlgenduse, mille kohaselt Taarapita tuleks lugeda Tarap-hita, mis tähendavat sarapuuhiit (liivikeelne *taràs* 'sarapuu' + *hitta (*hitto, hitte, hiisi-) 'hiis, ladina *nemus*'). Seega rõõmustanud need (eestlased) oma sarapuuhiie üle, mis olnud püha paik, ja pärast püüdnud oma hiit appi. (Haavio 1970) Johann Holmbergi 1687. aasta katastriplaanil "*Karitz Hoff des Bondehemman i Jorden Sochn*" (EAA.1.2.C-III-26) on märgitud Karitsa mõisa rukkipollu edelaotsas "*Backe med hasselbuskar*" ("Küngas sarapuupõõsastega"). Kui jätame kõrvale Urmas Sutropi (2003) veendumuse, et Tarapita nime sidumine sarapuu-hiiega on kindlasti väärtõlgendus, kas võiks see olla üks taoline vihje?

Missugused loodusolude kirjeldused meid siis katastriplaanidel huvitada võiksid? Vähemalt on teada, et hiiepaikade traditsioon oli 17. sajandi lõpus veel täies elujõus: huvitaval kombel ilmus sõna "hiis" kirjasõnasse esmakordselt just suure Rootsi katastri loomise ajal. 1694. aastal põhjajärgi murdes kirjutatud kateksimuses on esimesele käsule (Mina olen Issand, sinu Jumal. Sul ei tohi olla muid jumalaid minu kõrval.) lisatud järgmised laused: "Kui Innimenne se Auu, mis Jummalalle ükspäine peab annetama, sellele annab, kennele se ei sünni; kui: Kujud palluma, ärasurnud Pühhad appi hüüdma, säetul Ajal umbusklikud Tootused vima, Ma-Emma ehk Ma-allusid tenima, mõnda Paika, Mäggesid, Kivvi, Hallikuid, Sauna-Leili, Hied ehk Puid Metsas pühhaks piddama, neile vahest Ohvrid vima, kahja teggema, ehk teisitau võrad Jummalad piddama." (Katekismus 1694).

Varaseim hiie kirjeldus, mis täpsustab ka hiie asukohta, pärineb 13. sajandi algusest Henriku kroonikast: "... ristisid Virumaa rajamail kolm küla, kus oli mägi ja väga ilus mets, kus kohalikud rääkisid olevat sündinud saarlaste suur jumal, keda kutsutakse Tharapita, ja sellelt kohalt lennanud Saaremaale." (HCL XXIV: 5)

Üks võimalik laasitud ohvripuude (soomlaste hulgas tuntud niinimetatud *karsikko*'te) (Torp-Kõivupuu 2007, 292) kirjeldus pärineb 17. sajandist Adam Oleariuselt: "Sest nad valivad mitmesugustes kohtades, eriti küngastel, välja teatavad puud, mille nad kuni ladvani okstest laasivad, punaste paeltega ümber mähivad ja nendesinaste all oma ebausklikke soove ja palveid esitavad, mis ainult nende ja nende omaste ajaliku heaolu säilitamist ja suurendamist teenib." (Olearius 1996, 122) Põltsamaa kirikuõpetaja A. W. Hupel (1774, 153) kirjutab aga, et pühakohad võivad asuda erinevatel maastikuobjektidel: "Mõnes pühas kohas on üks, mõnes mitu puud – enamasti kuused; neid on küngastel, lagedal, allikate ääres ja mujal." 19. sajandi baltisaksa uurijate rahvusromantilise nägemuse pühapaikade paiknemisest võtab kokku Läti päritolu baltisaksa ajalookirjutaja Garlieb Merkel (1798): hiis on ilus tammesalu, soovitatavalt mõne ümbruskonna kõrgema künka otsas. Muinsushuviline kooliõpetaja Jaan Jung (1879, 37) leidis rahvapärимuse kogumise tulemusena, et hiied olid kinkude otsas asuvad ohverdamiskohad, kus rahvas on käinud kihelkondade kaupa. Lisaks hiitele olid igal talul ja perekonnal lisaks veel ka ohverdamisaiaid. Ehkki suuresti säilis varasem käsitus, mille järgi peeti hiieks metsatukka mõne künka otsas (Eisen 1920), hakati hiiekohtadeks arvama ka soosaari, vesiseid kohti ja alasid täiesti tasasel maal (Jonuks 2009). Mauno Koski (1990) arvates on hiiekoha valikul olulist rolli etendanud lokaalne maastik ning hiied on tema sõnul olnud selle maastiku kõige dominantsemad elemendid. Jonuks (2007 ja 2009) on hiied jaganud tinglikult kolmeks, missugune jaotus põhineb hiite asukohal ja nende seosel teiste muististega: vanema ning noorema rühma muistised ja hiied, mis asuvad kultuurmaastikust eemal. Ta oletab, et vanemad hiied võeti kasutusele nooremal pronksiajal või eelrooma rauaajal ja nende puhul olid olulised imposantne loodusobjekt ning seos kivikalmetega. Noorema rühma hiied seonduvad pigem nooremal rauaajal alguse saanud põlisküladega ja seos kalmetega ei ole enam oluline, nagu ei ole määrav enam ka looduslik atraktiivsus. Hiie-toponüümidega paiku, mis asuvad kultuurmaastikust eemal, ei ole Jonuks püüdnud dateerida ega seostada teiste muististega.

3. Axel Holmi katastriplaanide analüüs

3.1 EAA.1.2.C-I-3 Kuusalu kihelkond, Kiiu mõis: Kupu, Kuusalu

Plaanilt “*En Dehl aff Kida Hoffss Byar och Kusals pastorats Land*” ei õnnestunud avastada ühtegi pühakohta. Axel Holm on plaanile märkinud võimalikke lohukive, mis on kultuurimälestiste riiklikusse registrisse kantud numbrite 18168¹¹, 18169¹², 18170¹³, 18172¹⁴, 18173¹⁵, 18174¹⁶, 18175¹⁷, 18176¹⁸ all, pisikeste seest tühjade ringidena. Lisaks on lohukividega samal kõlvikul võimalikud kivikalmed veidikene suuremate ümmarguste seest täpitatud ringidena (vt LISA 1 – joonis 34). *Explicatio Notarum*’is on põlispõllu kohta, kus võimalikud kultusekivid ja kalmed asuvad, kirjutatud järgmist: “*består i 2en stycken grå mylla medh mycket steenrössor och annan löss steen utij*” – “...paljude kivikuhilate ja teiste lahtiste kividega”. Samast kõlvikust kirdesse jääb rukkipõld, mille keskel asub seest täpitatud riskülik, mis mõnel Holmi plaanil on tähistanud kalmet (vt LISA 1 – joonis 12).

Ühe tähelepanuväärse kivi on Holm veel samale plaanile joonistanud: *Söttmeggi* küla kahe kõlviku vahele jääb kaitsealune Kupukivi¹⁹. Holmi-poolne kommentaar kivile puudub. See suur rändrahn on sarnaselt võimalikele lohukividele plaanile kantud kahe põllu vahel asuva üksiku ringina (vt LISA – joonis 35).

Kaardistatud alale jääb linnus Linnapao või Pajulinn²⁰, kuid seda pole Holm plaanile joonistanud.

3.2 EAA.1.2.C-I-4 Kuusalu kihelkond, Kiiu mõis: Allika, Kiiu, Mäepea

Plaanilt “*Kida Hoff medh Een Dehl aff Desse underliggiande Byar uti Kussals Sochen i Harien*” ei õnnestunud avastada ühtegi viidet pühakohale. Mäepea küla kagupoolsele rukkipõllule on pruuni täidetud sõõrina joonistatud kivikalme²¹ (vt LISA – joonis 36). Küla teistel põldudel on teada rohkemgi kivikalmeid ning kultusekive, kuid need plaanilt puuduvad. *Pirssohallicka* külast loodesse jääb sõõrjas

¹¹ <http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=18168> (30.01.2014)

¹² <http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=18169> (30.01.2014)

¹³ <http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=18170> (30.01.2014)

¹⁴ <http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=18172> (30.01.2014)

¹⁵ <http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=18173> (30.01.2014)

¹⁶ <http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=18174> (30.01.2014)

¹⁷ <http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=18175> (30.01.2014)

¹⁸ <http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=18176> (30.01.2014)

¹⁹ <http://register.keskkonnainfo.ee/envreg/main#HTTPAAXqYV5DvhjBXit4YsgkdbnBg6SVqi> (30.01.2014)

²⁰ <http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=18179> (30.01.2014)

²¹ <http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=18065> (31.01.2014)

täpitatud ala (vt LISA 1 – joonis 44). Selline tingmärk on mõnel Holmi plaanil märkinud kivikalmet, kultuurimälestiste riiklikus registris märges selle objekti kohta puudub. Talunimed *Explicatio Notarum*'is ei viita võimalikule kinnismuistisele. Pruuni seest tühja sõdrina on Holm plaanile joonistanud Kiiu tornlinnuse²² (vt LISA – joonis 37). Kiiu tornlinnusest lõunasse ja itta jäävad võimalikud kivikonstruktsioonid, kuid need jäävad tänapäeval hoonestatud alale.

3.3 EAA.1.2.C-I-5 Kuusalu kihelkond, Kiiu mõis: Kiiu-Aabla, Leesi, Tammiste

Plaanilt “*Kida Hoffz Strand Byar uthi Kusals Sochen*” ei õnnestunud leida ühtegi viidet kinnismuististele. Kaardistatud alale jääb maa-alune kalmistu Kaevumägi²³ ehk Kalmemägi Leesi külas.

3.4 EAA.1.2.C-I-6 Kuusalu kihelkond, Kiiu mõis: Haapse, Kullamäe, Valkla

Plaanil “*Walkyls Quarn Bönder till H:Kida*” jookseb Haapse küla piir enne mereni jõudmist üle kahe seest tumedaks värvitud ringi (vt LISA 1 – joonis 45), mille kohta Axel Holm seletust pole kirjutanud. Talunimed *Explicatio Notarum*'is ei viita võimalikule kinnismuistisele.

3.5 EAA.1.2.C-I-7 Kuusalu kihelkond, Kõnnu mõis: Kemba, Kõnnu, Valgejõe, Vanaküla

Plaanil “*Könde Hoff medh Een Dehl af Desze Under Haffwande Byar och Een Stakade Hemman Uthi Kusals Sochen J: Harjen*” on mitmel pool kasutatud kivi, kivikuhila või kivise maa tingmärki, millega näiteks plaanil EAA.1.2.C-I-3 “*En Dehl aff Kida Hoffss Byar och Kusals pastorats Land*” on tähistatud kultusekive. Sellised paigad jäävad Töldjõe, Kemba, Parksi ja Vanaküla lähedale.

3.6 EAA.1.2.C-I-8 Kuusalu kihelkond, Kiiu mõis: Külmaallika, Rehatse

Plaanil “*En Dehl aff Kida Bönders Ägor i Kusals i Harien*” jäävad Kuusalu küla heinamaale seest tühjad ristkülikud, mis mõnel Axel Holmi katastriplaanil on tähistanud kivikalmet (vt LISA 1 – joonis 46). Tänapäeval jääb samale alale Rehatse küla.

²² <http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=2840> (31.04.2014)

²³ <http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=18579> (18.05.2014)

3.7 EAA.1.2.C-I-9 Jõelähtme kihelkond, Rummu mõis: Ihasalu, Neeme

Plaanile “*Strand Byar Till Hoffet Rumm i Kusals Sochen*” on Axel Holm joonistanud Ihasalu kabeli (vt LISA 1 – joonis 47). Kabeli juurde kuuluva piiritletud maalapi kohta on öeldud, et see on vana söötis põllumaa. Hilisematel kaartidel ja rahvasuus teatakse seda kohta kui kabeliaeda. Praeguseks on selle aia merepoolses küljes kiviaia varemed näha u. 150 meetri ulatuses. Kabeliaeda ei saa ilmselt pidada vanaks surnuaiaks eelkõige tema suure pindala tõttu (u. 3 hektarit). Ka on teda katastriplaani nimetatud endiseks põllumaaks. Kiviaiaga piiritletud ala võis olla küla või kabeliga seotud põllumaa. Katastriplaani puudub märges surnuaia olemasolu kohta. Siiski on ilmselt surnuaed seal olemas olnud. Katastriplaani pole surnuaeda ilmselt selle pärast, et 17. sajandil olid kirikuvõimud seisukohal, et külasurnuaedadesse matmine tuleb lõpetada ja kampaania korras toimus nende likvideerimine. (Šafranovski 2007, 2)

3.8 EAA.1.2.C-I-10 Jõelähtme kihelkond, Rummu mõis: Saunja

Plaani “*Rumm Hoffz Bänder uthi Kuszal Sochen*” täpsema kirjelduse leiab käesoleva uurimistöe peatükist 2.3.

3.9 EAA.1.2.C-I-30 Koeru kihelkond, Liigvalla mõis: Liigvalla

Plaanil “*Hoff und Dorff Lewolde i Maria Magdalena Sochn*” on toponüüm Madaramägi umbes samas kohas, kus asub pärandkultuuri objekt Matsimägi²⁴ (vt LISA 1 – joonis 8). Madaramägi sai vahest oma nime madarate taimeperekonna järgi. Taimenimelistele toponüümidele tasub tähelepanu pöörata, kuna need võivad otseselt viidata pühakohale. Hiied olid metsad mida ei majandatud ja kus inimõju oli väike, hiite puhul, mida ei ole põlvest põlve tulundusmetsana majandatud, võiks eeldada, et nad on kas juba kujunenud või kujunevad kliimakskooslusteks (Leibak 2007). Nii võivad hiies kasvada liigid, mis mujal on haruldased või sootuks kadunud, ning anda ümbruskonnale nime. Madaraid kasvab Eestis neliteist liiki ja nad pole väga haruldased, kuid eelistavad Põhja- ja Lääne-Eesti lubjarikkaid muldi. Mitmeid madaraliike kasutatakse ravimtaimedena. (Marandi jt. 2005)

²⁴

http://loodus.keskkonnainfo.ee/eelis/default.aspx?state=2;572247461;est;eelisand;:&comp=objresult=p arandobj&obj_id=346096661 (03.02.2014)

3.10 EAA.1.2.C-I-32 Väike-Maarja kihelkond, Kaarma mõis: Kaarma, Väike-Maarja

Plaanil “*Godzet Garmal medh Desz pertinentcier i Klein Marien Sochen i Wierlandt*” on Kaarma mõisa rukkipõllul üks ja Kaarma küla põlispõllul kaks tundmatut takistust (*impediment*’i) (vt LISA 1 – joonis 6). Ei *Explicatio Notarum* ega kaardikirjeldusraamat EAA.1.2.C-V-1 paku takistustele täpsemat selgitust. Katastriplaanidel EAA.1.2.C-I-10 ja EAA.1.2.C-II-32 on samasuguse tingmärgiga plaanile joonistatud kivikalmed. Mainitud objektid pole maastikul enam tuvastatavad, kuna kaardistatud ala jääb tänapäeval Väike-Maarja aleviku alla.

3.11 EAA.1.2.C-I-33 Väike-Maarja kihelkond, Põdrangu mõis: Põdrangu

Plaanil “*Põdrango Hoff och der under hörige Bönder uthi Klen Marien Sochen i Wierlandt*” jääb Põdrangu küla rukkipõllule ovaalne maaviljeluseks sobimatu maatükk, mille kohta puudub *Explicatio Notarum*’is seletus (vt LISA 1 – joonis 48).

3.12 EAA.1.2.C-I-34 Viru-Jaagupi kihelkond, Küti mõis: Kehala

Plaanil “*Kihal Byy hörer under Hoffet Kurküll i S. Jacobs Sochen i Wierlandt*” on järv, mis 2013. aasta põhikaardil kannab nime Mustjärv, kuid Axel Holmi katastriplaanil *Insiöö Põha Jerwe* (järv Pühajärv). Mustjärv on pärandkultuuri objekt²⁵ ning järvest räägivad mitmed pärimustekstid, näiteks: “Viru-Jaagupi Koeravere küla juures olnud muiste Pühajärv. Pärast ei pidanud risti usu ajal rahvas järve enam pühaks, vaid naised hakkasid järves pesu pesema. Korraga kange tuulispask, keerutas järve üles ja kiskus teel veel tüki mäge enesega ühes. Ligidal rabasse langes see mäe tükk maha ja kohe ka Pühajärv ise. Enne maha langemist hüüdis hääl ülevalt järvest marjulistele: “Eest ära! Pühajärv tuleb!” Marjulised jooksnud suure vaevaga eest ära, kui juba Pühajärv pilvist maha sadanud. Sest saadik ei hüüta järve enam Püha järveks, vaid Must järveks. Koht, kus enne Pühajärv laenetanud, on nüüd kuiv.” (E I 57 (400) – M. J. Eisen (1925); E III 17 (82) < VJg – Eisen) Eesti looduse infosüsteemis (EELISes) pole Mustjärve sissekandes märgitud, et objekt esineb 1696. aastal Axel Holmi poolt joonistatud katastriplaanil. Mustjärve ümbruses on Holm üritanud kujutada ka järve ümbritsevat reljeefi (vt LISA 1 – joonis 4).

Kehala küla Affi Siemu põllule on Axel Holm joonistanud kivikalmed registrinumbriga 10663²⁶, 10664²⁷, 10665²⁸ ja 10666²⁹ katkendliku joonega

²⁵ http://loodus.keskkonnainfo.ee/eelis/default.aspx?comp=objresult=parandobj&obj_id=1465516805 (09.02.2014)

²⁶ <http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=10663> (09.02.2014)

piiritletud ja seest täpitatud aladena. Samasuguse tingmargiga on Holm plaanile joonistanud ka kivikalme registrinumbriga 10645³⁰. Axel Holmi plaanil on sel kivikalmel suurem pindala kui tänapäeval. (vt LISA 1 – joonis 5)

3.13 EAA.1.2.C-I-35 Viru-Jaagupi kihelkond, Küti mõis: Küti, Võhu

Plaani “*Kurkyll Hoff och Derunder Liggiande Byn Woho i S. Jacobs Sochen i Wierlandt*” *Explicatio Notarum* ja kaardikirjeldusraamat EAA.1.2.C-V-1 ütlevad, et Küti mõisal on ühe teise mõisa piirides heinamaa, mille nimi on *Pöha Jöggi*. Heinamaa asukohta ei õnnestunud kindlaks teha, tundub, et keeruliste ilmastikutingimuste tõttu ei suutnud Axel Holm seda plaanile joonistadagi: “*Pöha Jöggi Hofz Eng som ähr inom främmande Herskaps gräntzer belegen Hwilken nuför tijden intet Kunde afmätas för det Höga Watnet som der På Wahr*” (EAA.1.2.C-I-35); “*Een Hoffz Eng som ähr inom främmande Herrskaps gräntzer belegen Kallas Pöha Jöggi Hwilken nuförtijden intet Kunde afmätas för det det stoor Watnet som der öfwer Ståår*” (EAA.1.2.C-V-I, lk 40) (“...mida praegu ei saanud mõõta, kuna see jäi kõrgvee alla”).

3.14 EAA.1.2.C-I-36 Kullamaa kihelkond, Päre mõis: Lemmikküla, Oomküla,

Päre

Plaanil “*H[off] Kattentag i Goldenbeks Sochen*” on kujutatud Päre küla, Lemmikküla ja Oomküla Kullamaa kihelkonnas. Pärimus räägib hiiekohast Oomkülaks: “Hiiealuse küla Päre vallas, kus vanaste hiis on olnud. Seda küla kutsutakse ka Oomkülaks.” (Jung III: 210 Kul 49 < A. Suurkask; H. Laipmann Vigalast) Plaanilt ei õnnestunud Oomkülalt leida midagi ebatavalist peale tumerohelise seest täidetud ringi, millest külapiir läbi jookseb (vt LISA 1 – joonis 49). Katastriplaanidel üldiselt kasutatud värvide järgi peaks tumeroheline tähistama heinamaad.

Päre mõisast lõunas asub plaanil keset põlde aedadest ümbritsetud kadakamets, Lemmikkülas Turpla lähedal asub kivine kungas (*steen backe*) (vt LISA 1 – joonis 7). Sööta talust põhja jäävatel põldudel esineb *Explicatio Notarum*’i järgi kivikuhilaid.

²⁷ <http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=10664> (09.02.2014)

²⁸ <http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=10665> (09.02.2014)

²⁹ <http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=10666> (09.02.2014)

³⁰ <http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=10645> (09.02.2014)

3.15 EAA.1.2.C-I-38 Kullamaa kihelkond, Jõgisoo mõis: Kastja

Plaanilt “*Een Deel aff Kattentag och Hoff Jøggis Engiar*” ei õnnestunud avastada ühtegi viidet kinnismuististele.

3.16 EAA.1.2.C-I-39 Kullamaa kihelkond, Jõgisoo mõis: Jõgisoo, Oomküla, Pähkküla

Plaanile “*H[off] Jøggis i Golldenbeks Sochen*” jääb Kullamaa kihelkonnas asuva Iideva talu maadele ohvrikivi Hiiekivi³¹ (X: 6525528.9 ja Y: 501328.1). Vaatamata kivi üsna suurtele mõõtmetele, pole Holm pidanud vajalikuks seda plaanile joonistada.

Plaanile jääb katastriplaanilt EAA.1.2.C-I-36 tuttav Oomküla külapiiril asetsev tumeroheline seest täidetud ring, mille kohta puudub täpsem selgitus (vt LISA 1 – joonis 49).

Allar Haav (2011, 83) on oma bakalaureusetöös paigutanud käesoleva katastriplaani mustandile (EAA.1.2.C-IV-221) Pähkküla kalmistu. Käesoleval puhtandkaardil kalmistu välja ei joonistu. Haava poolt pakutud kalmistu asupaik jääb Pähkküla põlispõllu idaserva, külapiiri lähedal asuva heinamaa nurka (vt LISA 1 – joonis 50).

3.17 EAA.1.2.C-I-52 Märjamaa kihelkond, Lümandu mõis: Lümandu, Purga

Plaanile “*Godzet Limmat medh dess pertinentier i Mariamahs Sochen i Wickens Destrict*” jäävad ohvriallikas Külmaallikas³² ja hiiekoht Pärnamägi³³ (vt LISA 1 – joonis 9). Külmaallikas on kaardil eristatav kui Kasari jõe väike sopistus. Hiiekoht Pärnamägi jääb tänapäeval Külmaallikast umbes 50 meetri kaugusele kagusse. Holmi plaanil hiiekoht selles kohas puudub, mispärast võiks arvata, et hiiekoht on siia tekkinud alles pärast 17. sajandit. Lümandu küla põldudele jääb palju kiviseid alasid, millest üks võiks olla kivikalme Kabelimägi³⁴, ülejäänud kivised alad on tänapäevaks maastikult kadunud. Ka Lümandu mõisa põldudele jääb sarnaseid kiviseid alasid kui Lümandu küla põldudele.

³¹ <http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=9921> (09.02.2014)

³² <http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=12088> (10.02.2014)

³³ <http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=12086> (10.02.2014)

³⁴ <http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=12087> (11.02.2014)

3.18 EAA.1.2.C-II-6 Keila kihelkond, Ohtu mõis

Plaanilt “*Een del af Cron Godzet Ochtel i Kegels Sochen i Harrien*” ei õnnestunud leida ühtegi viidet kinnismuististele. Plaani loodeosa katab tänapäeval Vasalemma lubjakivimaardla.

3.19 EAA.1.2.C-II-7 Keila kihelkond, Keila mõis: Ohtra, Pakri, Paldiski

Plaanile “*En Del Packers Byar Under godzet Kegel ähro i S. Matthias sochen i Harrien belegne*” jääb *Hallicka* pere maadele pärimustega seotud ohvri- ja kultusekivi Uue-Tooma kivi³⁵. Plaanile seda ligi 5 meetri kõrgust kivi joonistatud pole.

3.20 EAA.1.2.C-II-8 Keila kihelkond, Meremõisa mõis: Keila-Joa, Laulasmaa, Meremõisa

Plaanilt “*C[harta] ö[fwer] Merre[moi]sa Hoff, samt Achtma by, hvilken [hörer till] Godset Pöllkyll belagne [uti] Hertigdömet Estland Hariens District och Kegels Soken, Såsom den blifvit förf[attad] år 1698 af Framlidne Landtmätare Axell Holm*” ei õnnestunud leida ühtegi viidet kinnismuististele.

3.21 EAA.1.2.C-II-14 Keila kihelkond, Kumna mõis: Kumna, Tutermaa

Plaanile “*Kumna godtz i Kegels Sochen i Harrien belegen*” jääb looduskaitsealune Valingu tammik³⁶. Axell Holm on tammiku plaanile märkinud kui “*backe Tammi Meggi*” ehk kungas Tammemägi (vt LISA 1 – joonis 11).

3.22 EAA.1.2.C-II-15 Keila kihelkond, Meremõisa mõis: Laulasmaa, Meremõisa

Plaanilt “*Cron Hoffet Merremoissa; och Achtma By som Under Godzet Pöllkyll hörer i Kegels Sochen belegen*” ei õnnestunud avastada ühtegi viidet kinnismuististele.

3.23 EAA.1.2.C-II-16 Keila kihelkond, Kuivaveski mõis: Maeru

Plaanilt “*Godzet Dröge Myhlen i Kegels Sochen i Harrien belegen*” ei õnnestunud avastada ühtegi viidet kinnismuististele.

³⁵ http://loodus.keskkonnainfo.ee/eelis/default.aspx?comp=objresult=parandobj&obj_id=721942796
(12.02.2014)

³⁶ <http://register.keskkonnainfo.ee/envreg/main#HTTpyJFTspmOIp0CPMxzzQhzhhnCvc3VCJ>
(12.02.2014)

3.24 EAA.1.2.C-II-17 Keila kihelkond, Ohtu mõis: Ohtu

Plaanil “*Cron Godzet Ochtel i Kegels Sochen i Harrien*” jääb kaardistatud alale Püha allikas³⁷, kuid plaanilt see puudub. Ohtu mõisast edelas on Holm karjamaal eraldi esile tõstnud väikese metsatuka, mis tänapäeval jääb Eltomäe talu alla (vt LISA 1 – joonis 13). Keset plaani paistab silma suur mägi, mille kohta Holm on kirjutanud: “*Steen backe medh Hassel och Een buskar*” (kiviküngas pähkli- ja kadakapõõsastega). Nimetatud küngast katab veel nüüdki mets ning see eristub selgelt ümbritsevast maastikust, künka kirdejalamile jääb tänapäeval Kiigemäe talukoht. Künka kagujalamil asub kalmistu Surnumägi³⁸, mille kohta kultuurimälestiste riiklikus registris on kirjutatud, et tegemist on ilmselt 15.-18. sajandi maa-aluse külakalmistuga. Holmi 1697. aasta plaanil kalmistu puudub.

3.25 EAA.1.2.C-II-18 leht 1 Keila kihelkond, Klooga mõis: Klooga

Plaanil “*Godzet Lodensee i Kegels Sochen i Harrien belegen*” jääb Lohusalu küla põlispõldudele pikergune täpitatud ala – tingmärk, millega Axel Holm on plaanidele joonistanud kivikalmeid –, milleni viib põldude vahelt teerada (vt LISA 1 – joonis 51).

3.26 EAA.1.2.C-II-19 Keila kihelkond, Keila mõis: Laulasmaa, Lohusalu

Plaanilt “*Strand Byar Höra Under Godzet Kegel i Kegels Sochen i Harrien*” ei õnnestunud avastada ühtegi viidet kinnismuististele.

3.27 EAA.1.2.C-II-20 Keila kihelkond, Keila mõis: Illurma, Karjaküla, Kumna, Kütke, Tõmmiku, Valkse

Plaanil “*Een Deel aff Cron Godzet Kegel*” jääb Engla küla (tänapäeval Kumna) põldudele trapetsjas põllumajanduslikuks tegevuseks mitesobilik maatükk, milleni viivad põllu põhja- ja lõunaservadest teerajad (vt LISA 1 – joonis 52). Sarnased põllumajanduseks mitesobilikud maatükid jäävad tee äärde ka *Rudepex*’i külas. Sama tingmargiga on Axel Holm plaanile EAA.1.2.C-II-32 joonistanud kaks kivikalmet.

3.28 EAA.1.2.C-II-21 Keila kihelkond, Nahkja mõis: Nahkjala

Plaanilt “*Noch En Del aff Kegels Byar i Harrien*” ei õnnestunud avastada ühtegi viidet kinnismuististele.

³⁷ <http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=17902> (15.02.2014)

³⁸ <http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=17897> (15.02.2014)

3.29 EAA.1.2.C-II-22 Keila kihelkond, Keila mõis: Kulna, Lehola

Plaani "*Noch Een Del Till Godzet Kegel*" kagunurka jääb tükk soosaarest, mille nimi on Linna Meggi. Tegemist on Ohtu linnamäega³⁹ (vt LISA 1 – joonis 14). Fakt, et linnamägi on joonistatud 17. sajandi lõpus valmistatud katastriplaanile, on ära märgitud M. Mandeli poolt 1975. aastal koostatud muistise passis. Muistise pass on digiteeritud kujul kultuurimälestiste riiklikus registris.

Lehola külast kagusse Haapsalu maantee äärde jääb plaanil "*Skogh steen backe*" ("mets, kiviküngas"). Mõnel teisel plaanil on Holm sama tingmäärgiga joonistanud kivikalme. Piirkonnas tänapäeval asub Kondi talu (vt LISA 1 – joonis 15).

3.30 EAA.1.2.C-II-23 Keila kihelkond, Keila-Joa mõis: Keila-Joa, Joaküla

Plaanilt "*Cron Godzet Fall i Kegels Sochen i Harrien belegen*" ei õnnestunud avastada ühtegi viidet kinnismuististele.

3.31 EAA.1.2.C-II-26 Keila kihelkond, Käesalu mõis: Keelva

Plaanil "*Kessals Godz i Kegels Sochen i Harrien*" jääb Keelvasse viiva tee äärde küla põllu serva maaviljeluseks sobimatu maatükk (vt LISA 1 – joonis 53), miks võiks viidata külakalmistule.

3.32 EAA.1.2.C-II-27 Keila kihelkond, Klooga mõis: Illurma, Kloogaranna, Tuulna

Plaanil "*En del aff Godzet Lodensees Byar och Skogen Lahepe Till Godzet Merremoissa*" on *Tester*'i küla rukkipoollul suure tee lähedal maaviljeluseks sobimatu maatükk. Ajaloolistel ortofotodel on maatükk siiani ümbrusest eristatav. (vt LISA 1 – joonis 54)

3.33 EAA.1.2.C-II-30 Keila kihelkond, Meremõisa mõis: Laoküla, Põllküla

Plaani "*Lahokylla Byy och Alten Myhl i S. Matis belegen. Hörer Under Godzet Merremoissa i Kegels Sochen*" pool kaetud alale jääb Kabelimägi⁴⁰ Harju-Madise kihelkonnas, kuid plaanil sellest märke pole. *Jurika talu* ja *Kycki Meggi talu* vahelisele rukkipoollule jääb huvitav metsatükk (vt LISA 1 – joonis 17), millele A. Holm ühtegi viidet pole teinud.

³⁹ <http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=17901> (15.02.2014)

⁴⁰ http://loodus.keskkonnainfo.ee/eelis/default.aspx?comp=objresult=parandobj&obj_id=1425207269 (18.02.2014)

3.34 EAA.1.2.C-II-31 Keila kihelkond, Keila mõis: Neosti

Plaanilt “*Packers Byar höra Under Godzet Kegel; ähro i S. Matthias Sochne belegne i Harrien*” ei õnnestunud avastada ühtegi viidet kinnismuististele.

3.35 EAA.1.2.C-II-32 Hageri kihelkond, Sutlema mõis: Hageri, Põikma, Sutlema, Vana-Aespa

Plaanil “*Suttlem Hoff och Byar i Haggars Sochen i Harrien Destrucht*” jääb Hageri kihelkonnas Sutlema mõisa rukkipollu serva ja Hagerisse viiva tee äärde kaks kivikalmet registrinumbriga 12040⁴¹ ja 12041⁴², mis on Holmi plaanile märgitud seest tühja hulknurgana (vt LISA 1 – joonis 18). Plaani poolt kaetud alale jäävad kultuurimälestistest veel kultusekivi registrinumbriga 11986⁴³, kultusekivi registrinumbriga 12042⁴⁴ ja ohvrikivi registrinumbriga 12043⁴⁵, kuid neid plaanile joonistatud pole.

3.36 EAA.1.2.C-II-33 Hageri kihelkond, Sutlema mõis: Aespa

Plaanilt “*Suttlem i Haggars Sochen*” ei õnnestunud avastada ühtegi viidet kinnismuististele.

3.37 EAA.1.2.C-II-37 leht 1 Kuusalu kihelkond, Kõnnu mõis: Kolgaküla, Loksa, Vihasoo

Plaanile “*Könde Hoffs Bönder Uthi Kusals Sochen i Harien*” on Axel Holm vana rannavalli kaguotsa, kus 1694. aastal oli väljakurnatud võsapõld või võsamaa ja kus tänapäeval paiknevad Allika ja Kelbari talukohad, joonistanud allika ning selle kõrvale metsakünka (*skogh backe*) (vt. LISA 1 – joonis 19).

3.38 EAA.1.2.C-II-38 Kuusalu kihelkond, Kodasoo mõis: Kodasoo

Plaanilt “*Kotzon hoffs pertinencier uthi Kusals Sochen*” ei õnnestunud avastada ühtegi viidet kinnismuististele.

⁴¹ <http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=12040> (18.03.2014)

⁴² <http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=12041> (18.03.2014)

⁴³ <http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=11986> (18.03.2014)

⁴⁴ <http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=12042> (18.03.2014)

⁴⁵ <http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=12043> (18.03.2014)

3.39 EAA.1.2.C-II-39 Kuusalu kihelkond, Kodasoo mõis: Kaberneeme, Kaberla

Plaanile “*Kotzon Hoffs Bönder uthi Kusal Hariens Destrict*” on Axel Holm joonistanud järve Risti Jerwe Kuusalu kihelkonnas (vt LISA 1 – joonis 20), mis hilisematelt kaartidelt on kadunud. Ligikaudu samas kohas asub tänapäeval Kaberneeme liivakarjääri tehiskjäv.

Rahvasuu teab rääkida: “Kuusalu kihelkonnas Kaberla küla ligidal väheldase jõe ja kanarpiku metsa vahel on väike liivalagendik, mis Kalevi liiva nime kannab. Lagendiku ääred on kõrgemad ja osalt metsaga kaetud, keskpaik aga nõgus. Ennemuiste olnud seal järv, aga Kalevipoeg olla seda suures janus tühjaks joonud. Peale selle läinud sealt kolm versta eemale kivi peale puhkama. Ase olla praegu kivi peal, kus ta istunud.” (E 7410 <Kuusalu khk. – A. Ploompuu (?)) Ajalooliste kaartide kontrollimisel selgus, et tõenäoliselt ei joonud Kalevipoeg tühjaks Axel Holmi kaardil olevat Risti Järve, kuna nimetatud Kalevi-Liiva asub ligikaudsest Risti Järve asukohast tänapäeval umbes 3 kilomeetrit edelas.

3.40 EAA.1.2.C-II-40 Kuusalu kihelkond, Koitjärve mõis: Koitjärve

Plaanile “*Keickierwe medh Desz Till Hörige pertinentcier i Kuszals Sochen i Harien belegen*” jääb pärandkultuuri objekt Salumägi, mis EELISesse on kantud kui pao- ja pelgupaik. Axel Holmi plaanil on Salumäe nimeks *Sallo meggi* (vt LISA 1 – joonis 21). Auli Kütt oma bakalaureusetöös (2004) on üritanud liigitada pühakohti kolmel alusel: paigatüübi, nimetuse ning levikuala järgi. Nimetuse järgi liigitatud pühapaikade nimistus on ära märgitud ka “salu-” toponüüm, ja Võrkla Salumägi kui sellist toponüümi sisaldav pühakoht. Kütt märgib, et “salu” võib viidata nii puudesalule kui pühapaigale.

Kuusalu kihelkonnas kogutud pärimuse järgi “...on Koitjärve kaldal hiiemets ja altari aseme jäteisi näha” (E 16570/73 < Kuusalu khk., Kiiu k. – Johan Abredal (1896)). Koitjärv jääb Axel Holmi plaanile, kuid see piirneb läänes rabaga ning idas heinamaaga – hiiemetsa kohta märke plaanil puudub.

3.41 EAA.1.2.C-II-41 Kuusalu kihelkond, Kõnnu mõis: Kasispea, Suurpea, Turbuneeme, Viinistu

Plaanilt “*Könde Hoffs Bönder uthi Kusal Sochen och Hariens Destrict*” ei õnnestunud avastada ühtegi viidet kinnismuististele.

3.42 EAA.1.2.C-III-46 Harju-Jaani kihelkond, Haljava mõis: Haljava, Sambu

Plaanile “*Hoffwet Hallinap och Dess Byar i Johannes sochn i Harrien*” Sambu küla maadele tänapäeval kivikalmed registrinumbriga 17822⁴⁶, 17823⁴⁷, 17824⁴⁸. Axel Holmi plaanil need kivikalmed puuduvad, kuigi sageli joonistuvad Axel Holmi plaanidel kivikalmed välja.

3.43 EAA.1.2.C-III-60 Harju-Madise kihelkond, Põllküla mõis: Langa, Põllküla

Plaani “*Cron Godzet Pöküll i S. Matis Sochen i Harrien belegen*” poolt kaetud alale jääb ohvrikivi registrinumbriga 18620⁴⁹, kuid Axel Holm pole seda plaanile joonistanud.

3.44 EAA.1.2.C-III-61 Harju-Madise kihelkond, Ämari mõis: Suurküla, Ämari

Plaani “*Godzet Habbinem i S. Mathias Sochen i Harrien belegen*” poolt kaetud alale jääb ohverdamiskoht “Hiiealune”⁵⁰ Suurkülas. Ohverdamiskohale lähim talukoht kannab tänapäeval nimetust Soobre. Mitmed Suurküla talud on tänapäevani säilitanud oma nimed 1699. aastal kasutusel olnud kujul: Soobre talu peremeheks oli 17. sajandi lõpus Sobra Jörgen, Soobre talu põhjanaabriks Hallika Jack. Allika-Jaagu talu võiks viidata ravitoimelisele allikale koordinaatidega $x=6569603$ ja $y=510811$ ⁵¹. Axel Holmi plaanil hiiealune ja ravitoimeline allikas välja ei joonistu. (vt LISA 1 – joonis 22)

Erinevate ajalooliste kaartide võrdlemisel avastasin, et Eesti Vabariigi 1:50000 topograafilisel kaardil on kunagise Ämari mõisa maadel toponüümid Pühavee ning Pühavee allikas (vt LISA 1 – joonis 23). Axel Holmi plaanil viited Pühavee allikale puuduvad, nagu ka muudel ajaloolistel kaartidel sellest piirkonnast.

3.45 EAA.1.2.C-IV-14 Hageri kihelkond, Kelba mõis: Kelba, Ohulepa

Plaanile “*Geometrische Charta öfwer Godzet Kelpi Haggens Socken*” jäävad Ohulepa küla maadele kivikalmed registrinumbriga 12189⁵² ja 12190⁵³. Esimese nimetatud kivikalmetest on Axel Holm märkinud plaanile kui “kivise künka” (“*steen backe*”),

⁴⁶ <http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=17822> (18.03.2014)

⁴⁷ <http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=17823> (18.03.2014)

⁴⁸ <http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=17824> (18.03.2014)

⁴⁹ <http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=18620> (18.03.2014)

⁵⁰ <http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=18627> (19.03.2014)

⁵¹ Siin ja edaspidi on koordinaadid antud koordinaatsüsteemis L-EST97 (EPSG:3301)

⁵² <http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=12189> (25.03.2014)

⁵³ <http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=12190> (25.03.2014)

lisades täpsustuseks, et künkal kasvavad “sarapuupõõsad” (“*hassel buske*”). Teine nimetatud kivikalmetest jääb esimesest 100-200 meetrit läände ning sellel kasvavad Axel Holmi andmetel lepad (“*ahl buske*”) (vt LISA 1 – joonis 24). Naaberküla Kelba maadele jääb Axel Holmi kaardil Ohulepa küla kivikalmetele sarnane kivilade koordinaatidega $x=6549286.6$ ja $y=536642.9$.

Ohulepa külast kagu suunas jäävad Axel Holmi plaanil toponüümid *Salo meggi*, mis mõnel puhul, nagu eespool nägime, võib viidata pühakohale, ning *Warita meggi*. Toponüümile *Warita meggi* on kõlaliselt sarnane Varetemägi, mille nimelisi kivikalmeid, kalmistuid või asulakohti on Eestist teada viis. (vt LISA 1 – joonis 25)

3.46 EAA.1.2.C-IV-21 Hageri kihelkond, Lümandu mõis: Lümandu

Plaanile “*Geometriske Charta Öwfer Godzet Limmat i Hagers Sochen*” jääb hukkamispaik Völlamägi⁵⁴ Hageri kihelkonnas. Hukkamispaik asub Axel Holmi plaanil kolme mõisa piiride kohtumiskohas ning kannab nime *Galgen berg* (Völlamägi) (vt LISA 1 – joonis 26). Völlapuud asusid sageli gruppides mingi territooriumi piirialal ja 17. sajandi lõpuks oli nende kujutamises välja arenenud ka teatud tingmärgid. Mõni uurija on isegi väitnud, et völlapuude postide arv kaardil märgib kohaliku kohtuinstantsi astet (Delano-Smith 2007). Axel Holmi plaanil on vüllamäe asukoht määratud vaid nimeliselt, tingmärki Holm vüllaste kujutamiseks kasutanud pole.

Lümandu külast loodesse, mõisa piirile jääb toponüüm *Leina meggi*.

3.47 EAA.1.2.C-IV-25 Hageri kihelkond, Rabivere mõis: Rabivere

Plaanile “*Geometrische Charta öfwer godzet Rappifer i Hagers Sochen*” jääb Hageri kihelkonna *Haudna* tallu viiva tee äärde Axel Holmi poolt välja joonistatud metsatukk. 2013. aasta põhikaardil on samas kohas ümbruskonna kõrgeim koht ja selle peal mingi kivikonstruktsioon. (vt LISA 1 – joonis 55)

3.48 EAA.1.2.C-IV-27 Hageri kihelkond, Sutlema mõis: Aespa, Hageri, Põikma

Plaan “*Suttlem godz i Hagers sochn i Harrien*” on plaanide EAA.1.2.C-II-32 ja EAA.1.2.C-II-33 kontsept- e. mustandplaan. Reeglina pole mustandplaanid visuaalselt sama meelikõitvad kui puhtandplaanid, kuid nad võivad sisaldada rohkem informatsiooni nt toponüümide osas. Käesoleval mustandplaanel pole aga võrreldes

⁵⁴ <http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=12039> (25.03.2014)

puhtandplaaniga midagi uut. Plaanil on Sutlema mõisa rukkipollu servas ja Hagerisse viiva tee ääres kaks kivikalmet registrinumbriga 12040⁵⁵ ning 12041⁵⁶, mis on märgitud seest tühja hulknurgana (vt LISA 1 – joonis 18). Plaani poolt kaetud alale jäävad kinnismuististest veel kultusekivi registrinumbriga 11986⁵⁷, kultusekivi registrinumbriga 12042⁵⁸ ja ohvrikivi registrinumbriga 12043⁵⁹, kuid neid plaanile joonistatud pole.

3.49 EAA.1.2.C-IV-31 Hageri kihelkond, Maidla mõis: Maidla, Pärinurme

Plaanil “*Geometrische Charta öfwer Godzet Wredenhagen i Hagers sochen*” jääb kunagisest Kuusiku kõrtsist läände mõisamaade piirile *Risti meggi* (vt LISA 1 – joonis 27). Kultuurimälestiste riiklikus registris on viis erinevat Ristimäe toponüümi kandvat ajaloo- või arheoloogiamälestist. Antud juhul on tõenäoline, et Ristimägi on oma nime saanud piirikivi järgi, millel ristid peal.

3.50 EAA.1.2.C-IV-49 leht 1 Harju-Madise kihelkond: Langa, Laoküla, Pöllküla, Suurküla

Plaan “*Godzet Pöllkyl; och dess byar nembl. Ilmasahe och Langakylla; och godzet Habbenem i S. Maties sochen*” on plaanide EAA.1.2.C-II-30, EAA.1.2.C-III-60 ja EAA.1.2.C-III-61 mustandplaan. Võrreldes puhtanditega pole mustandil lisainformatsiooni, mis meid huvitaks.

3.51 EAA.1.2.C-IV-50 Harju-Madise kihelkond, Leetse mõis: Neosti, Ohtra

Plaan “[*Packers Byar höra Under Godzet Kegel; ähro i S. Matthias Sochen belegne i Harrien*]” on plaani EAA.1.2.C-II-31 mustandplaan. Suured erinevused mustand- ja puhtandplaani vahel puuduvad, võrreldes puhtandiga pole mustandil lisainformatsiooni, mis meid huvitaks.

3.52 EAA.1.2.C-IV-87 Nissi kihelkond, Lehetu mõis: Lehetu

Plaan “*Godzet Lehet i Nisse sochen i Harrien belegen*” on mustandplaan. Plaanilt ei õnnestunud avastada ühtegi viidet kinnismuististele.

⁵⁵ <http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=12040> (18.03.2014)

⁵⁶ <http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=12041> (18.03.2014)

⁵⁷ <http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=11986> (18.03.2014)

⁵⁸ <http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=12042> (18.03.2014)

⁵⁹ <http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=12043> (18.03.2014)

3.53 EAA.1.2.C-IV-90 Nissi kihelkond, Pajaka mõis: Käbiküla, Lestima, Pajaka, Sirgu

Plaanile “*Geometriske Charta öfwer Godzet Paiack*” jääb endine kaitsealune objekt Hiie tammik⁶⁰. Tegemist võiks olla hiiepaigaga, millele viitavad plaanide EAA.1.2.C-IV-85 ja EAA.1.2.C-IV-93 toponüümid *Hietagone Meggij* ning *Hiotack Byy*. Axel Holm on Pajaka mõisa heinamaale Kasari ja Vardi jõgede ühinemiskoha ümbrusse joonistanud kuus metsasalu, mis tänapäevaste kõrgusandmete järgi jäävad kõik luhakõrgendikele. Pajaka mõisa heinamaal on Holmi plaani järgi seitsmeski luhakõrgendikul asuv metsasalu, mis jääb Kasari jõe vasakkaldale Kasari ja Vardi jõgede ühinemiskohast umbes ühe kilomeetri kaugusel kirdes (vt LISA 1 – joonis 40). Plaanist on säilinud kaardikirjeldusraamat (EAA.1.2.C-V-11, lk 8), milles aga puuduvad viited võimalikule hiiepaigale. Kohas, kus 1936. aasta Eesti 1:50000 topograafilise kaardi järgi asub Hiie talupaik (x=6547166.2 ja y=523517.1), olid kaardikirjeldusraamatu järgi 1703. aastal Pajaka mõisa põlispõllud.

Sama plaani kaguserva Vardi jõe kaldale jääb talukoht Linnapaio (EAA.1.2.C-V-11, lk 10) (vt LISA 1 – joonis 41), mis võiks viidata Varbola linnamäele: linnamägi jääb talust kahe ja poole kilomeetri kaugusele kagusse. 1936. aasta 1:50000 Eesti topograafilisel kaardil on talukoha nimi Linnapa, 2013. aasta põhikaardil juba Linnapasauna. Kuusalu kihelkonnas asuva Kuusalu Pajulinna rööpnimetused on Linnapaju ja Linnapao. Nimed tulenevad sõnast *padu*, *pao*, mis on tähendanud soist madalat kohta. Pajulinn on seega *soolinn*, Linnapao aga *linnusesoo*. (Tõnisson 2008)

3.54 EAA.1.2.C-IV-93 Nissi kihelkond, Russalu mõis: Russalu

Plaanile “[*Russal Hoff och Byar i Nissi Sochn i Harrien*]” jäävad kolm kinnistu: kivikalme registrinumbriga 12108⁶¹, lohukivi registrinumbriga 12109⁶² ja Russalu linnamägi⁶³. Ükski neist plaanil välja ei joonistu. Russalu külast kirdesse on märgitud toponüüm *Hietagone Meggij*, mis viitab läheduses asuvale hiiepaigale (vt LISA 1 – joonis 30). Teisel pool Russalu maade piiri on märgitud küla *Hiotack Byy*. Hiietagune mägi on Vardi soost itta jääv kõrgem koht, kus tänapäeval asub Kukrumäe talu. Hiietagune küla kannab tänapäeval nime Hiietse. Toponüüm “hiietagune” mäe ja küla

⁶⁰

http://loodus.keskkonnainfo.ee/eelis/default.aspx?state=6;68547593;est:eelisand;;&comp=objresult=ala&obj_id=1826 (16.05.2014)

⁶¹ <http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=12108> (02.04.2014)

⁶² <http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=12109> (16.05.2014)

⁶³ <http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=12111> (02.04.2014)

nimesdes viitab tõenäoliselt Hiie tammikule⁶⁴, mis jääb Hiietse külast loodesse, teisele poole Kasari jõge (vt LISA 1 – joonis 56).

Toponüümid *Hietagone Meggij* ja *Hiotack Byy* korduvad plaani EAA.1.2.C-IV-93 duplikaadil EAA.1.2.C-IV-85 (vt LISA 1 – joonis 31). Duplikaadi autor pole teada ja kahtlen, kas see võiks olla Axel Holm, kuna pole ühelgi Holmi kaardil näinud sellist kompassroosi, millist sellel kaardil on kasutatud.

3.55 EAA.1.2.C-IV-113 leht 1 Harju maakond, Risti kihelkond: Hindaste, Nõmmemaa, Nõva, Rannaküla, Tusari, Vaisi

Plaaniil “*Geometrische Charta öfwer godzet Newe i Kors sochen*” jääb *Sialepa* küla rukkipoollule ovaalne kivine kungas (vt LISA 1 – joonis 42), mille sarnane on näiteks katastriplaani EAA.1.2.C-I-4 on tähistanud kivikalmet. Kivikungas on maastikult nüüdseks kadunud, selle kunagine asukoht jääb Laanepere ja Mäeotsa talude vahelisele põllule ($x=6550632.7$ ja $y=491035$). Ajaloolistelt ortofotodelt ei õnnestunud kivikünka arvatavas asukohas näha ümbritsevast selgelt eristuvat piirkonda. Katastriplaani kirjeldusraamat on arhiivisäilik EAA.1.2.C-V-11, selle järgi oli külas 18. sajandi alguses neli talukohta, viited võimalikule kalmele puuduvad.

3.56 EAA.1.2.C-IV-136 Viru-Jaagupi kihelkond, Küti mõis: Kehala

Plaan “[*Kihal Byy hörer under Hoffet Kurküll i S. Jacobs Sochen i Wierlandt*]” on eespool kirjeldatud katastriplaani EAA.1.2.C-I-34 “[*Kihal Byy hörer under Hoffet Kurküll i S. Jacobs Sochen i Wierlandt*]” mustandplaan. Võrreldes puhtandplaaniga on mustandplaaniil uusi toponüüme. Kehala küla läänepiir jookseb üle künka, mille nimeks on Axel Holm märkinud *Noia Meggi* (vt LISA 1 – joonis 43). Tegemist võiks olla künkaga, mis tänapäeval asub Iगतla talust umbes 300 meetri kaugusel kagus ($x=6570110.5$ ja $y=638211$) Ambla kihelkonnas on teada ohvrikoht nimega Nõiamägi: “Ohvrikoht Käravere mõisa välja peal. See on üks ümmargune kungas, keda rahvas Nõiamäeks kutsub.” (Jung III: 39 Amb 43 < Joh. Ney Amblast) Kaardikirjeldusraamat EAA.1.2.C-V-1 rohkem vihjeid mäe kohta ei anna.

3.57 EAA.1.2.C-IV-137 Viru-Jaagupi kihelkond, Küti mõis: Küti, Võhu

Plaan “[*Kurkyll Hoff och Derunder Liggiande Byn Woho i S. Jacobs Sochen i Wierlandt*]” on plaani EAA.1.2.C-I-35 “[*Kurkyll Hoff och Derunder Liggiande Byn*”

⁶⁴ <http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=12112> (02.04.2014)

Woho i S. Jacobs Sochen i Wierlandt” mustandplaan. Võrreldes puhtandiga on mustandplaanil aga rohkem toponüüme ja seda eriti kaardil kujutatud territooriumi piiri ümbruses. Käesoleva uurimistöö suhtes pole need toponüümid aga olulised.

3.58 EAA.1.2.C-IV-143 Väike-Maarja kihelkond, Kaarma mõis: Kaarma, Väike-Maarja

Plaan ”[*Godzet Garmal medh Desz pertinentcier i Klein Marien Sochen i Wierlandt*]” on plaani EAA.1.2.C-I-32 ”*Godzet Garmal medh Desz pertinentcier i Klein Marien Sochen i Wierlandt*” mustandplaan. Nagu puhtandplaanil, on mustandplaanil Kaarma küla põlispõllul kaks ja Kaarma mõisa rukkipõllul üks tundmatu takistust (*impediment*). Erinevalt puhtandplaanist viib Kaarma mõisa rukkipõllul asuva takistuseni piirkonna peateelt väike teerada (vt LISA 1 – joonis 10). Uusi toponüüme mustandplaanil võrreldes puhtandplaaniga pole. Kaardistatud ala jääb tänapäeval Väike-Maarja aleviku alla.

3.59 EAA.1.2.C-IV-157 Järva-Madise kihelkond, Kurisoo mõis: Liutsalu, Paistevälja

Plaanil ”*Paiste Wellia och Luitzal Byar i S. Johannes Sochen i Jerwen belegen höra till Godzet Kurisal i S. Matis Sochen*” jääb Liutsalu küla rukkipõllu lääneserva kirjeldamata metsatukk (vt LISA 1 – joonis 16), seletusi ei paku ka kaardikirjeldusraamat EAA.1.2.C-V-1. Sama metsatukk on omal kohal veel tänapäevalgi ($x=6555085.6$ ja $y=608319.6$).

3.60 EAA.1.2.C-IV-165 Järva-Madise kihelkond, Kurisoo mõis: Aravete

Plaanil ”*Hoff Kurissahl medh några Ströö Hemman i S. Matis Sochen i Jerwen*” ei õnnestunud leida viiteid kinnismuististele.

3.61 EAA.1.2.C-IV-221 Kullamaa kihelkond, Päre mõis: Lemmikküla, Oomküla, Päre; Kullamaa kihelkond, Jõgisoo mõis: Kastja; Kullamaa kihelkond, Jõgisoo mõis: Jõgisoo, Oomküla, Pähkküla

Plaan ”[*Hoff Kattentag i Goldenbeks sochen, Hoff Jõggis i Golldenbeks Sochen och Hoff Jõggis i Golldenbeks Sochen*]” on plaanide EAA.1.2.C-I-36, EAA.1.2.C-I-38 ja EAA.1.2.C-I-39 mustandplaan. Võrreldes puhtanditega mustandplaanil uut informatsiooni pole. Mustandplaan on ülevaatlikum kui puhtandplaan, kuna kõik kaardistatud alad asuvad ühel lehel. Allar Haav (2011, 83) on oma bakalaureusetöös

sellele katastriplaanile paigutanud Oomküla kalmistu ja Pähkküla kalmistu, kuid plaanil need välja ei joonistu.

3.62 EAA.1.2.C-IV-239 leht 1 Märjamaa kihelkond, Haimre mõis: Aruküla, Kunsu, Naistevalla, Sõmeru

Plaanile ”*Godzet Heimer i Marimah Sochen i Wickens district belegen*” jääb pühaallikas⁶⁵ Märjamaa kihelkonnas Sõtke külas. Plaanil on pühaallikas märgitud lihtsalt kui allikas (*källa*), kuid allikas asub pühal mäel (*Pöha Meggi*) ja allikast saab alguse püha jõgi (*Pöha Jöggi*) (vt LISA – joonis 32). Pühast allikast umbes 700 meetrit kirdesse jääb kivikalme registrinumbriga 12093⁶⁶, samas paigas on plaanile märgitud *Callmus*’e talu: nimi võiks tähendada Kalmuse talu, kuid minu meelest võiks viidata kalmekohalegi. Üheltki ajalooliselt kaardilt ei õnnestunud Kalmuse talu nimelist talukohta tuvastada, küll aga on näiteks 1889. aasta Haimre mõisa maade kaardile märgitud, et püha mäe ja kalme vaheline soo kannab nime *Kalmo soo*, kivikalmet ennast kaardile märgitud pole (vt LISA 1 – joonis 3). 1935. aasta 1:10000 katastrikaardil kannab kivikalme pühjas paiknev talu Kalmu talu nime.

3.63 EAA.1.2.C-IV-243 Märjamaa kihelkond, Lümandu mõis: Lümandu, Purga

Plaan ”*Godzet Limmat medh dess pertinentier i Mariamahs Sochen i Wickens Destrict*” on plaani EAA.1.2.C-I-52 mustandplaan. Märjamaa kihelkonna Lümandu külas, kus tänapäeval asuvad ohvriallikas Külmaallikas⁶⁷, hiiekoht Pärnamägi⁶⁸ ja kivikalme Kabelimägi⁶⁹, on plaanil veel uduselt loetav kabelikoht (*Capell stelle*) (vt LISA – joonis 33). Plaani puhtandil kabelikohta märgitud pole. Kesk- ja uusajal võis külakalmistute kõrval olla väikseid kabeleid (Kama 2010, 20).

3.64 EAA.1.2.C-IV-289 Nissi kihelkond, Lehetu mõis

Plaan ”*Geometrische Charta yber dass Guts Lehet in Nissi Kirchspiel belegen*” on piiriplaan plaanist EAA.1.2.C-IV-87. Meid huvitav uus informatsioon piiriplaanil puudub.

⁶⁵ http://loodus.keskkonnainfo.ee/eelis/default.aspx?comp=objresult=parandobj&obj_id=-388718011 (03.04.2014)

⁶⁶ <http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=12093> (03.04.2014)

⁶⁷ <http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=12088> (03.04.2014)

⁶⁸ <http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=12086> (03.04.2014)

⁶⁹ <http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=12087> (03.04.2014)

3.65 EAA.1.2.C-IV-290 Nissi kihelkond, Lehetu mõis

Plaan ”[*Godzet Lehet i Nisse sochen i Harrien belegen*]” on mustandplaan piiriplaanist EAA.1.2.C-IV-289. Meid huvitav uus informatsioon plaanil puudub.

4. Kinnismuististe kajastumine rootsiaegsetel katastriplaanidel

Kokku vaatlesin uurimistöös 65 rootsiaegset katastriplaani 14 Eestimaa kihelkonnast. Plaanid on joonistatud mõõtkavas 1:8250-1:10400, mis on piisavalt suur, et pindalaliselt joonistuksid välja väiksemad puusalud, kalmistud ning isegi üksikud silmapaistvamad kivid.

Katastriplaanide jaotus kihelkonniti oli järgmine:

Hageri	8
Harju-Jaani	1
Harju-Madise	6
Jõelähtme	2
Järva-Madise	2
Keila	15
Koeru	1
Kullamaa	4
Kuusalu	12
Märjamaa	3
Nissi	3
Risti	1
Viru-Jaagupi	4
Väike-Maarja	3

23 katastriplaanil ehk umbes 35 % uuritud katastriplaanidest puudub käesoleva uurimistöös seisukohalt huvipakkuv informatsioon, mis tähendab, et 42 katastriplaani kätkevad endas otseseid viiteid või kaudseid vihjeid kinnismuististele ehk ligi 65 % Axel Holmi poolt joonistatud katastriplaanidest võiksid kinnismuististe uurijatele vähemalt mõningal määral huvi pakkuda.

Katastriplaanid, kust ei õnnestunud leida huvipakkuvat informatsiooni kinnismuististest olid järgmised: EAA.1.2.C-I-5, EAA.1.2.C-I-38, EAA.1.2.C-II-6, EAA.1.2.C-II-7, EAA.1.2.C-II-8, EAA.1.2.C-II-15, EAA.1.2.C-II-16, EAA.1.2.C-II-19, EAA.1.2.C-II-21, EAA.1.2.C-II-23, EAA.1.2.C-II-31, EAA.1.2.C-II-33, EAA.1.2.C-II-38, EAA.1.2.C-II-41, EAA.1.2.C-III-46, EAA.1.2.C-III-60, EAA.1.2.C-IV-49 leht 1, EAA.1.2.C-IV-50, EAA.1.2.C-IV-87, EAA.1.2.C-IV-137, EAA.1.2.C-IV-165, EAA.1.2.C-IV-289 ja EAA.1.2.C-IV-290.

Väheesindatud kinnismuististe liik Axel Holmi katastriplaanidel on lohukivid. Lohukivid on plaanidele joonistatud seest tühjade ringikestena (vt LISA 1 – joonis 34). Ainuke katastriplaan, mille järgi võiks maastikul üles leida konkreetseid lohukivid, on EAA.1.2.C-I-3. Peale äsjamainitud plaani võib üksikutele kividele viitavat tingmärki kohata näiteks veel ka plaanil EAA.1.2.C-I-7. Üksikuid kive esineb Axel Holmi plaanidel niisiis väga harva ja seest tühi ringike ei märgi neil tingimata lohukivi, see tähistab igasugust märkimisväärset kivi maastikul. Plaanile EAA.1.2.C-I-3 on joonistatud Kupukivi, aga ilmselt mitte oma suuruse tõttu, vaid selle pärast, et see jääb ette kaht põldu eraldavale aiale. Kullamaa kihelkonna Iideva talu maadele jääv ohvrikivi Hiiekivi katastriplaanil EAA.1.2.C-I-39 on samuti üsna suurte mõõtmetega, kuid seda pole Holm ometi plaanile joonistanud. Pigem on Axel Holm vältinud üksikute kivide plaanidele kandmist ja kivisemad kõlvikud on ühtlaselt üle täpitatud või seisab *Explicatio Notarum*'is, et kõlvikul esineb rohkesti kive. Mitte ühelgi juhul pole võimalik plaanidest välja lugeda, kas tegemist on tavaliste kividega või nii öelda eriliste kividega. Rootsis on maamõõtjad väga teadlikult joonistanud katastriplaanidele ruunikive (vt LISA 1 – joonis 38).

Eriaegsed kalmed ja külakalmistud on Axel Holmi katastriplaanidel esindatud mitme erineva tingmärgiga.

Mõnikord on kalmed märgitud seest tühjade hulknurkadena. Juba teadaolevad kivikalmed on Holmi katastriplaanidel näiteks Jõelähtme kihelkonna Saura küla *Risti Wellia* kivikalmed (EAA.1.2.C-I-10; vt LISA 1 – joonis 1) ja Hageri kihelkonna Sutlema mõisa lähedal asuvad kivikalmed (EAA.1.2.C-II-32; vt LISA 1 – joonis 18). Sarnaseid seest tühje hulknurki, mida võiks käia maastikul inspekteerimas, leidsin teisteltki Holmi katastriplaanidelt: Väike-Maarja kihelkonna Kaarma küla kunagisel põlispõllul (EAA.1.2.C-I-32; vt LISA 1 – joonis 6); Väike-Maarja kihelkonna Kaarma mõisa kunagisel rukkipoõllul (EAA.1.2.C-IV-143; vt LISA 1 – joonis 10); kunagisel

Kuusalu küla heinamaal, tänapäeval Rehatse külas (EAA.1.2.C-I-8; vt LISA 1 – joonis 46); Keila kihelkonna *Engla*, tänapäeval Kumna küla põllul (EAA.1.2.C-II-20; vt LISA 1 – joonis 52); Keila kihelkonna Keelva küla põllul (EAA.1.2.C-II-26; vt LISA 1 – joonis 53); Keila kihelkonna *Tester*'i küla põllul (EAA.1.2.C-II-27; vt LISA 1 – joonis 54). Mõned neist võiksid olla kesk- või uusaegsed külakalmistud, kuna nad asuvad teede ääres. Külakalmistute paiknemise üks tunnus on nende teeäärne paiknemine. Pärnu-Jaagupi kihelkonnast on 17. sajandi lõpust mainitud surnute “tee äärde matmist” (Kõpp 1959, 133). Allar Haav (2011, 36) märgib oma bakalaureusetöös, et valdav osa tema poolt uuritud külakalmistutest asusid tee ääres, kusjuures ta usub, et teeäärsete kalmistute osa on olnud veelgi suurem. Sama tendentsi on märgatud ka Lõuna-Eesti puhul (Valk 2001, 21-23). Üks selline võimalik külakalmistu Axel Holmi katastriplaanidel võiks olla veel ka Hageri kihelkonna *Haudna* tallu viiva tee ääres – siin on lisaks teeäärsele asendile täidetud ka teine külakalmistute tunnus (Haav 2011, 36): kõrgemal pinnavormil asumine (EAA.1.2.C-IV-25; vt LISA 1 – joonis 55).

Teinekord on Axel Holmi katastriplaanidel kivikalmed joonistatud vaba kujuga, seest täpilisena ning vahetevahel pruuniks värvituna. Teadaolevad kalmed on Holmi katastriplaanidel sellistena: Viru-Jaagupi kihelkonna Kahala küla põllul asuvad kivikalmed (EAA.1.2.C-I-34; vt LISA 1 – joonis 5); Hageri kihelkonnas Ohulepa külas asuvad kivikalmed (EAA.1.2.C-IV-14; vt LISA 1 – joonis 24); Kuusalu kihelkonnas Mäepea külas asuv kivikalme (EAA.1.2.C-I-4; vt LISA 1 – joonis 36). Ohulepa küla kivikalmete kohale on plaanil kirjutatud “*steen backe*” (“kiviküngas”). Teadaolevate kalmete põhjal võiksid arheoloogilise luure seisukohalt huvitavad olla järgmised kohad: Kiiu Kuusalu kihelkonnas (EAA.1.2.C-I-4; vt LISA 1 – joonis 37); Kullamaa kihelkonna Päre mõisa ümbrus (EAA.1.2.C-I-36; vt LISA 1 – joonis 7); Märjamaa kihelkonna Lümandu küla põllud (EAA.1.2.C-I-52; vt LISA 1 – joonis 9); Kuusalu kihelkonna Kuusalu küla (EAA.1.2.C-I-3; vt LISA 1 – joonis 12); Keila kihelkonna Lehola küla (EAA.1.2.C-II-22; vt LISA 1 – joonis 15); Risti kihelkonna *Sialepa* küla (EAA.1.2.C-IV-113 leht 1; vt LISA 1 – joonis 42); Kuusalu kihelkonna *Pirssohallicka* küla (EAA.1.2.C-I-4); Väike-Maarja kihelkonna Põdrangu küla (EAA.1.2.C-I-33; vt LISA 1 – joonis 48); Keila kihelkonna Lohusalu küla (EAA.1.2.C-II-19; vt LISA 1 – joonis 51).

Kuigi Axel Holm on katastriplaanidele joonistanud mitmeid kivikalmeid erinevates

tingmärkides, pole ta kordagi märkinud, et kasutatud tingmärk tähistab kivikalmet.

Uurimistöö käigus selgus, et Gustav Vilbaste (Vilbaste 1947, 161) oli õigus, kui ta soovitas pühakohtade uurijatel pöörduda lisateabe saamiseks ka ajalooliste kaartide poole. Tõsi, uurimistöö põhirõhu oleksin tahtnud panna just looduslike pühapaikade uurimisele katastriplaanide abil, kuid selgus, et muid kinnismuistisi esines plaanidel lihtsalt rohkem ning neid oli ka plaanidelt kergem üles leida. Axel Holm on oma katastriplaanidele ja kaardikirjeldusraamatutesse kirjutanud toponüüme, mis üheselt viitavad pühakohtadele: Püha järv Viru-Jaagupi kihelkonnas (EAA.1.2.C-I-34; vt LISA 1 – joonis 4), *Hietagone Meggij* ja *Hiotack* küla Nissi kihelkonnas (EAA.1.2.C-IV-93; EAA.1.2.C-IV-85; vt LISA 1 – joonised 30,31), püha mägi, püha allikas ja püha jõgi Märjamaa kihelkonnas Sõtke külas (EAA.1.2.C-IV-239; vt LISA 1 – joonis 32). Võttes arvesse hiiepaikade tunnusmärke, mida tutvustasin käesoleva töö peatükis 2.4, võiksid pühapaikade otsimise või uurimise seisukohalt huvi pakkuda veel järgmised paigad Axel Holmi katastriplaanidelt: Koeru kihelkonna Liigvalla küla *Madara meggi* (EAA.1.2.C-I-30; vt LISA 1 – joonis 8); Valingu tammik Keila kihelkonnas (EAA.1.2.C-II-14; vt LISA 1 – joonis 11); Ohtu mõisa lähiümbrus (EAA.1.2.C-II-17; vt LISA 1 – joonis 13); metsatukk Järva-Madise kihelkonna Liutsalu külas (EAA.1.2.C-IV-157; vt LISA 1 – joonis 16); metsatukk Harju-Madise kihelkonnas *Jurika* ja *Kycki Meggi* talude vahelisel rukkipõllul (EAA.1.2.C-II-30; vt LISA 1 – joonis 17); Kuusalu kihelkonna Allika ja Kelbari talu ümbrus (EAA.1.2.C-II-37; vt LISA 1 – joonis 19); Kuusalu kihelkonnas Kaberneeme lähedal kadunud *Risti Jerwe* (EAA.1.2.C-II-39; vt LISA 1 – joonis 20); Kuusalu kihelkonna *Sallo Meggi* (EAA.1.2.C-II-40; vt LISA 1 – joonis 21); Hageri kihelkonna Ohulepa küla *Salo meggi* ja *Warita meggi* (EAA.1.2.C-IV-14; vt LISA 1 – joonis 25); Hageri kihelkonna Maidla mõisa piiril *Risti meggi* (EAA.1.2.C-IV-31; vt LISA 1 – joonis 27); Viru-Jaagupi kihelkonna Kehala küla *Noia Meggi* (EAA.1.2.C-IV-136; vt LISA 1 – joonis 43).

Axel Holmi katastriplaanide abil on võimalik määrata kahe kabelikoha ligikaudne asukoht. Ihasalu kabel (EAA.1.2.C-I-9; vt LISA 1 – joonis 47) on varasemast juba tuntud, kuid kabelikoht Märjamaa kihelkonnas Lümandu külas (EAA.1.2.C-IV-243; vt LISA 1 – joonis 33) on arvatavasti seni tundmata.

Lisaks kõigile eelpool toodud tingmärkidele ja võimalikele kinnismuististele kohtasin Axel Holmi katastriplaanidel tingmärke ja toponüüme, mida ei oska veel päris lahti

seletada, kuid mis võiksid käesoleva töö teemakäsitluse seisukohalt huvi pakkuda: talukoht Linnapaio Nissi kihelkonnas (EAA.1.2.C-IV-90; vt LISA 1 – joonis 41); tundmatu tingmärk Kuusalu kihelkonna Haapse küla piiril (EAA.1.2.C-I-6; vt LISA 1 – joonis 45); roheline sõõr Kullamaa kihelkonna Oomküla piiril (EAA.1.2.C-I-36; vt LISA 1 – joonis 49).

Kokkuvõte

Käesolevas uurimistöös vaatasin, kuivõrd kajastavad Rootsi 17. sajandi maamõõtja Axel Holmi katastriplaanid arheoloogilisi kinnismuistisi, ja eelkõige looduslikke pühapaikku.

17. sajandi lõpus algas Eestimaal Rootsi kuninga Karl XI otsusel riigikassa täitmise eesmärgil reduktsioon, millega paralleelselt viidi läbi ulatuslikud maamõõdukatastreerimistööd. Esimeses kolmemehelises maamõõtjate seltskonnas tuli 1687. aastal Rootsist Eestimaa kihelkondi kaardistama ka Axel Holm, kellest kujunes üks viljakamaid maamõõtjaid: tema sulest valmis 20 aasta jooksul ligi 70 katastriplaani. Peale Rootsi riigi majandusele olulise informatsiooni sattus Holmi katastriplaanidele kultuuriajaloolist teavet, millest esimesena napsas kinni Gustav Vilbaste 1947. aastal, leides ühe Holmi plaani abil Jõelähtme kihelkonna Saura külast hiiemetsa.

Muististe sattumine 17. sajandi katastriplaanidele ei tohiks tegelikult tulla üllatusena, kuna Rootsi maamõõtjad pidid juhinduma 17. sajandi kolmandal veerandil vastu võetud muinsuskaitse- ja maamõõduseadustest, mis sätestasid, et igasugused muinsusobjektid tuleb plaanidele kanda. Rootsi varased maamõõduseadused olid huvitavad selle poolest, et need instrueerisid maamõõtjaid tähele panema ja üles märkima võimalikke muistisi peaaegu et veerand sajandit enne Rootsi esimese muinsuskaitseaduse väljakuulutamist 1666. aastal.

Suure Katastri tulemusena valmis Eestimaast ligi 500 suuremõõtkavalist plaani. Mõõtkavad 1:8250-1:10400 teevad neist plaanidest oma aja kohta enneolematult täpsed ja informatsioonirohked allikad, mis lisaks asustus-, majandus- ja sotsiaalajaloolisele andmestikule sisaldavad unikaalseid teateid ajaloolise mikrotoponüümika, kultuurmaastiku, aga ka kartograafia ajaloo kohta. 17. sajandi katastriplaanid ongi isuga uuritud, kuid siia maani pigem majandus- ja asustusajaloo vaatevinklist. Muististe uurimisel on 17. sajandi katastriplaanid rohkem kasutatud Soomes ja Rootsis.

Uurimistöe peaesmärgiks oli leida 17. sajandi katastriplaanidelt uusi teateid looduslikest pühapaikadest. Ajalooallikate põhjal on hetkel Eestis teada umbes 2500 looduslikku pühapaika, seni tehtud välitööde põhjal võib aga väita, et neid võiks

kokku olla ligi 7000. Looduslike pühapaikadega seotud uskumused ja traditsioonid Eestis on läänepoolse Euroopa kultuuri taustal silmapaistvalt erandlik, kuna Eestis pole pühapaigad kaotanud oma tähendust tänapäevani, looduslikke pühapaiku tasub seetõttu uurida.

Uurimistöö tulemusena selgus, et 17. sajandi katastriplaanide kasutamine kinnismuististe otsimisel ja uurimisel on perspektiivikas. Kokku vaatlesin 65 rootsiaegset katastriplaanid ja ligi 65 % neist leidsin teavet, mis võiks arheoloogile muististe uurimisel huvi pakkuda. Kuigi maamõõtjate seadusandluses polnud selgelt määratletud, kuidas tuleb erinevaid muinasjäänuseid plaanidele kanda, tundub, et Axel Holm töötas välja teatud tingmärgid, mida ta reeglipäraselt kindlalt nn erakorraliste objektide kujutamisel kasutas. Märkimisväärsed kivid, mille seas esineb ka lohukive, on Holm joonistanud väikeste seest tühjade ringidena. Kivikalmed või külakalmistud on joonistatud kolmes eri stiilis: seest tühjade hulknurkadena, vaba kuju ja seest täpiliste aladena või vaba kuju, seest täpiliste ja pruuniks värvitud aladena. Looduslikele pühapaikadele omaette tingmärki Axel Holmil loomulikult polnud, kuid nende kohta saab plaanidelt informatsiooni peamiselt toponüümide kaudu. Kõikide Holmi katastriplaanide peale kokku leidsin kolm kindlat viidet looduslikule pühapaigale ning mitu huvipakkuvat vihjet, mida võiks tulevikus kontrollida. Lisaks lohukividele, kalmetele ja looduslikele pühapaikadele avastasin Axel Holmi katastriplaanidelt kaks kabelikohta, ühe pelgupaiga ja ühe hukkamispaiga.

Katastriplaanidel esinevate objektide suhestamiseks tänapäevase maastikuga kasutasin vaid Maa-ameti Geoportaali ning usaldasin oma silma, plaanide georeferimise geoinfosüsteemides oleks olnud liiga tömahukas. Tulevikus võiks mõelda nende katastriplaanide georeferimisele, millelt leidsin huvipakkuvaid objekte.

Uurimistöö näitas, et 17. sajandi katastriplaanid sisaldavad informatsiooni kinnismuististe kohta. Enne mõningaid välitöid on raske hinnata, kuivõrd kasulik on see teave uute kinnismuististe ülesleidmiseks. Teemakäsitlemusega tuleks minu meelest jätkata, kuna käesoleva teema seisukohalt meetodiliselt läbi töötamata suuremõõtkavalisi katastrikaarte on Eesti Rahvusarhiivis talle veel mitmeid sadu.

Kasutatud allikad ja kirjandus

Eesti Ajaloarhiiv

- EAA.1.2.C-I-3 = *“En Dehl aff Kida Hoffss Byar och Kusals pastorats Land”*
- EAA.1.2.C-I-4 = *“Kida Hoff medh Een Dehl aff Desse underliggiande Byar uthi Kussals Sochen i Harien”*
- EAA.1.2.C-I-5 = *“Kida Hoffz Strand Byar uthi Kusals Sochen”*
- EAA.1.2.C-I-6 = *“Walkyls Quarn Bönder till H:Kida”*
- EAA.1.2.C-I-7 = *“Könde Hoff medh Een Dehl af Desze Under Haffwande Byar och Een Stakade Hemman Uthi Kusals Sochen J: Harjen”*
- EAA.1.2.C-I-8 = *“En Dehl aff Kida Bönders Ägor i Kusals i Harien”*
- EAA.1.2.C-I-9 = *“Strand Byar Till Hoffet Rumm i Kusals Sochen”*
- EAA.1.2.C-I-10 = *“Rumm Hoffz Bönder uthi Kuszal Sochen”*
- EAA.1.2.C-I-30 = *“Hoff und Dorff Lewolde i Maria Magdalena Sochn”*
- EAA.1.2.C-I-32 = *“Godzet Garmal medh Desz pertinentcier i Klein Marien Sochen i Wierlandt”*
- EAA.1.2.C-I-33 = *“Pödrango Hoff och der under hörige Bönder uthi Klen Marien Sochen i Wierlandt”*
- EAA.1.2.C-I-34 = *“Kihal Byy hörer under Hoffet Kurküll i S. Jacobs Sochen i Wierlandt”*
- EAA.1.2.C-I-35 = *“Kurkyll Hoff och Derunder Liggiande Byn Woho i S. Jacobs Sochen i Wierlandt”*
- EAA.1.2.C-I-36 = *“H[off] Kattentag i Goldenbeks Sochen”*
- EAA.1.2.C-I-38 = *“Een Deel aff Kattentag och Hoff Jöggis Engiar”*
- EAA.1.2.C-I-39 = *“H[off] Jöggis i Golldenbeks Sochen”*
- EAA.1.2.C-I-52 = *“Godzet Limmat medh dess pertinentier i Mariamahs Sochen i Wickens Destrict”*
- EAA.1.2.C-II-6 = *“Een del af Cron Godzet Ochtel i Kegels Sochen i Harrien”*

EAA.1.2.C-II-7 = “*En Del Packers Byar Under godzet Kegel ähro i S. Matthias sochen i Harrien belegne*”

EAA.1.2.C-II-8 = “*C[harta] ö[fwer] Merre[moi]sa Hoff, samt Achtma by, hvilken [hörer till] Godset Pöllkyll belägne [uti] Hertigdömet Estland Hariens District och Kegels Soken, Såsom den blifvit förff[attad] år 1698 af Framlidne Landtmätare Axell Holm*”

EAA.1.2.C-II-14 = “*Kumna godtz i Kegels Sochen i Harrien belegen*”

EAA.1.2.C-II-15 = “*Cron Hoffet Merremoissa; och Achtma By som Under Godzet Pölkyllyl hörer i Kegels Sochen belegen*”

EAA.1.2.C-II-16 = “*Godzet Dröge Myhlen i Kegels Sochen i Harrien belegen*”

EAA.1.2.C-II-17 = “*Cron Godzet Ochtel i Kegels Sochen i Harrien*”

EAA.1.2.C-II-18 leht 1 = “*Godzet Lodensee i Kegels Sochen i Harrien belegen*”

EAA.1.2.C-II-19 = “*Strand Byar Höra Under Godzet Kegel i Kegels Sochen i Harrien*”

EAA.1.2.C-II-20 = “*Een Deel aff Cron Godzet Kegel*”

EAA.1.2.C-II-21 = “*Noch En Del aff Kegels Byar i Harrien*”

EAA.1.2.C-II-22 = “*Noch Een Del Till Godzet Kegel*”

EAA.1.2.C-II-23 = “*Cron Godzet Fall i Kegels Sochen i Harrien belegen*”

EAA.1.2.C-II-26 = “*Kessals Godz i Kegels Sochen i Harrien*”

EAA.1.2.C-II-27 = “*En del aff Godzet Lodensees Byar och Skogen Lahepe Till Godzet Merremoisa*”

EAA.1.2.C-II-30 = “*Lahokylla By och Alten Myhl i S. Matis belegen. Hörer Under Godzet Merremoissa i Kegels Sochen*”

EAA.1.2.C-II-31 = “*Packers Byar höra Under Godzet Kegel; ähro i S. Matthias Sochne belegne i Harrien*”

EAA.1.2.C-II-32 = “*Suttlem Hoff och Byar i Hagers Sochen i Harrien Destrict*”

EAA.1.2.C-II-33 = “*Suttlem i Hagers Sochen*”

EAA.1.2.C-II-37 leht 1 = “*Könde Hoffs Bönder Uthi Kusals Sochen i Harien*”

EAA.1.2.C-II-38 = “*Kotzon hoffs pertinencier uthi Kusals Sochen*”

EAA.1.2.C-II-39 = “*Kotzon Hoffs Bönder uthi Kusal Hariens Destrict*”

EAA.1.2.C-II-40 = “*Keickierwe medh Desz Till Hörige pertinentcier i Kuszals Sochen i Harien belegen*”

EAA.1.2.C-II-41 = “*Könde Hoffs Bönder uthi Kusal Sochen och Hariens Destrict*”

EAA.1.2.C-III-46 = “*Hoffwet Hallinap och Dess Byar i Johannes sochn i Harrien*”

EAA.1.2.C-III-60 = “*Cron Godzet Pöküll i S. Matis Sochen i Harrien belegen*”

EAA.1.2.C-III-61 = “*Godzet Habbinem i S. Mathias Sochen i Harrien belegen*”

EAA.1.2.C-IV-14 = “*Geometrische Charta öfwer Godzet Kelpi Haggers Socken*”

EAA.1.2.C-IV-21 = “*Geometriske Charta Öwfer Godzet Limmat i Haggers Sochen*”

EAA.1.2.C-IV-25 = “*Geometrische Charta öfwer godzet Rappifer i Haggers Sochen*”

EAA.1.2.C-IV-27 = “*Suttlem godz i Haggers sochn i Harrien*”

EAA.1.2.C-IV-31 = “*Geometrische Charta öfwer Godzet Wredenhagen i Haggers sochen*”

EAA.1.2.C-IV-49 leht 1 = “*Godzet Pöllkyl; och dess byar nembl. Ilmasahe och Langakylla; och godzet Habbenem i S. Maties sochen*”

EAA.1.2.C-IV-50 = “[*Packers Byar höra Under Godzet Kegel; ähro i S. Matthias Sochen belege i Harrien*]”

EAA.1.2.C-IV-87 = “*Godzet Lehet i Nisse sochen i Harrien belegen*”

EAA.1.2.C-IV-90 = “*Geometriske Charta öfwer Godzet Paiack*”

EAA.1.2.C-IV-93 = “[*Russal Hoff och Byar i Nissi Sochn i Harrien*]”

EAA.1.2.C-IV-113 leht 1 = “*Geometrische Charta öfwer godzet Newe i Kors sochen*”

EAA.1.2.C-IV-136 = “[*Kihal Byy hörer under Hoffet Kurküll i S. Jacobs Sochen i Wierlandt*]”

EAA.1.2.C-IV-137 = ”[*Kurkyll Hoff och Derunder Liggiande Byn Woho i S. Jacobs Sochen i Wierlandt*]”

EAA.1.2.C-IV-143 = ”[*Godzet Garmal medh Desz pertinentcier i Klein Marien Sochen i Wierlandt*]”

EAA.1.2.C-IV-157 = ”*Paiste Wellia och Luitzal Byar i S. Johannes Sochen i Jerwen belegen höra till Godzet Kurisal i S. Matis Sochen*”

EAA.1.2.C-IV-165 = ”*Hoff Kurissahl medh några Ströö Hemman i S. Matis Sochen i Jerwen*”

EAA.1.2.C-IV-221 = ”[*Hoff Kattentag i Goldenbeks sochen, Hoff Jöggis i Golldenbeks Sochen och Hoff Jöggis i Golldenbeks Sochen*]”

EAA.1.2.C-IV-239 leht 1 = ”*Godzet Heimer i Marimah Sochen i Wickens district belegen*”

EAA.1.2.C-IV-289 = ”*Geometrische Charta yber dass Guts Lehet in Nissi Kirchspiel belegen*”

EAA.1.2.C-IV-290 = ”[*Godzet Lehet i Nisse sochen i Harrien belegen*]”

EAA.1.2.C-V-1. Description Bocker mõisade üle Harju-, Viru-, Järva- ja Läänemaal – Description Bocker über einige Güter in Harju-, Järva- und Läänemaa.

EAA.1.2.C-V-10. Kontsept kirjeldusraamat Harjumaa mõisate ja nende juurde kuuluvate maaalade kohta kihelkondadest: Jõelähtme, Kuusalu, Harju-Jaani, Keila, Jüri – Konzept eines Deskriptionsbuches über einige harjumaasche Güter und die zu ihnen gehörenden Ländereien in den Ksp.: Jõelähtme, Kuusalu, Harju-Jaani, Keila, Jüri.

EAA.1.2.C-V-11. Kirjeldusraamat Harjumaa mõisate ja nende juurde kuuluvate maaalade kohta kihelkondadest: Nissi, Hageri ja Risti – Deskriptionsbuch über einige harjumaasche Güter und die zu ihnen gehörenden Ländereien in den Ksp.: Nissi, Hageri ja Risti.

EAA.1.2.C-V-12. Kirjeldusraamat Harjumaa mõisate ja nende juurde kuuluvate maaalade kohta Nissi ja Hageri khk – Deskriptionsbuch über einige harjumaasche Güter und die zu ihnen gehörenden Ländereien in den Ksp. Nissi ja Hegeri.

EAA.3724.4.551 leht 1. Karte von den Ländereien des privaten Gutes Heimar.

Publitseeritud teosed

Alanen, T., Lehtinen, J. 2003. Sääksmäen vanhat paikannimet ja historialliset kartat Valkeakoskella. – Rapola-tutkimuksia 5. Museovirasto.

Cserhalmi, N. 1997. Fårad mark. Handbok för tolkning av historiska kartor och landskap. – Bygd och natur, årgång 76, nr 6.

Delano-Smith. 2007. Signs on Printed Topographical Maps, ca. 1470-ca. 1640. – The History of Cartography, Volume 3, Part 1. Cartography in the European Renaissance. The University of Chicago Press. 528-590.

Dunsdorfs, E. 1974. Der Grosse Schwedische Kataster in Livland 1681-1710. Kartenband. Melbourne.

Ehrensvärd, U. 2006. Topographica Estoniæ. Handritade kartor och ritningar över Estland i svenska offentliga samlingar. – Eesti Teadusliku Seltsi Rootsis aastaraamat, XII (1991-1999). Stockholm. 5-289.

- Ehrensward, U. 2006.** Pohjolan kartan historia. Myyteistä todellisuuteen. Helsinki.
- Eisen, M. J. 1920.** Esivanemate ohverdamised. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts.
- Ekstedt, O. 1987.** Färgerna på gamla lantmäterikartor. Nordiska museet.
- Ekstrand, V. 1903.** Svenska landtmätare 1628-1900. Almqvist & Wiksells Boktryckeri-A.-B.
- Gyldén, C. W. 1836.** Samling af författningar rörande Landtmäteriet och Justeringen af Mått, Mål och Vigt i Finland, jemte Anvisning eller Sak-Register. Första delen. Helsinki.
- Haav, A. 2011.** Lääne- ja Hiiumaa 13.-18. sajandi külakalmistud. Bakalaureusetöö. Juhendaja Heiki Valk. Tartu Ülikool: Filosoofiateaduskond, Ajaloo ja arheoloogia instituut.
- Haavio, M. 1970.** Tarapitha. – Virittäjä, nr 2. 120-132.
- HCL 1982.** = Henriku Liivimaa kroonika = Heinrici chronicon Livoniae. Kleis, R. (tlk). Tarvel, E. (toim). Tallinn: Eesti Raamat.
- Hupel, A. W. 1774.** Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland I. Gesammelt und herausgegeben durch August Wilhelm Hupel. Riga: Johann Friedrich Hartkonoch.
- Insoll, T. 2007.** ‘Natural’ or ‘Human’ Spaces? Tallensi Sacred Groves and Shrines and their Potential Implications for Aspects of Northern European Prehistory and Phenomenological Interpretation. – Norwegian Archaeological Review 40, 2. 138-158.
- Jonuks, T. 2007.** Holy groves in Estonian religion. – Estonian Journal of Archaeology 11, 1. 3-35.
- Jung, J. 1879.** Eesti rahwa wanast usust, kombedest ja juttudest. Wälja annud J. Jung. Kodu-maalt 6. Tartu: H. Laakmann.
- Jung, J. 1898.** Muinasaja teadus eestlaste maalt, II. Kohalised muinasaja kirjeldused Liiwimaalt, Pernu ja Wiljandi maakonnast. Jurjev: A. Grenzstein.
- Jung, J. 1910.** Muinasaja teadus eestlaste maalt, III. Kohalised muinasaja kirjeldused Tallinnamaalt. Eesti Kirjanduse Seltsi Toimetused IV. Tallinn: A. Busch'i raamatukaupluse kirjastus.
- Kaasik, A. 2007.** Ajaloolised looduslikud pühapaigad – väärtused looduse ja kultuuri piirimail. – Looduslikud pühapaigad. Väärtused ja kaitse. Õpetatud Eesti Seltsi Toimetised 36. Tartu. 23-74.

- Kaasik, A. 2012.** Conserving sacred natural sites in Estonia. – The Diversity of Sacred Lands in Europe. Proceedings of the Third Workshop of the Delos Initiative – Inari/Aanaar 2010. 61-73.
- Kama, P. 2010.** Arheoloogiline vaatepunkt regilaulutüübile “Ema haul”. Bakalaureusetöö. Juhendaja vanemteadur Heiki Valk. Tartu.
- Karsvall, O. 2007.** Uninhabited cadastral units on large-scale maps 1630-1655: indicators of late medieval deserted farms? – Landscape History, Volume 29, Issue 1. 75-87.
- Katekismus, 1694.** = Katekismus. Önsa Luterusse Laste Öppetus Lühhidelt Pühha kirja järrele ärra-sellitud, ning küsse misse ja kostmisse kombel kokko säetud. Jummalaa auuks, ning temma koggudusse Kasvuks. Riga: Druckts Johann Georg Wilcken.
- Kavacs, J. 1994.** Latvijas teritorijā veiktie liela mēroga uzmērījumi un kartogrāfijas darbi 17.-20. gadsimtā. – Latvijas Vēstures institūta žurnāls 4/1994. 77-93.
- Koppel, K. 2001.** GIS on tööriist: geograafilise infosüsteemi rakendamisest ajalooliste katastrimaterjalide uurimisel. – Ajalooline ajakiri 4/2001. 87-104.
- Koppel, K. 2002.** Kuidas kaardid kõnelesid: 17.-19. sajandi katastriplaanide esitusmudel. – Artiklite kogumik – Eesti Ajalooarhiivi toimetised 9 (16). 13-32.
- Koppel, K. 2005.** Maakasutuse uurimise metoodika Kasaritsa uurimisala (Rõuge kihelkond) 17.-19. sajandi külamaastike kujunemise näitel. Magistritöö. Juhendaja prof. Aadu Must, kaasjuhendaja *PhD* Siim Veski. Tartu ülikool: arhiivinduse õppetool.
- Koski, M. 1967.** Itämerensuomalaisten kielten hiisi-sanue. Semanttinen tutkimus, I. – Turun yliopiston julkaisuja. Sarja C. Scripta lingua fennica edita. Turku: Turun yliopisto.
- Koski, M. 1970.** Itämerensuomalaisten kielten hiisi-sanue. Semanttinen tutkimus, II. – Turun yliopiston julkaisuja. Sarja C. Scripta lingua fennica edita. Turku: Turun yliopisto.
- Koski, M. 1990.** A Finnic holy word and its subsequent history. Ahlbäck, T. (toim). – Old Norse and Finnish Religions and Cultic Place-Names. Åbo: The Donner Institute for Research in Religious and Cultural History. 404-440.
- Köpp, J. 1959.** Kirik ja rahvas: sugemeid Eesti rahva vaimse palge kujunemise teelt. Lund.

- Kütt, A. 2004.** Pühade puude ja puistutega seotud käitumishormid pärimustekstides. Bakalaureusetöö. Juhendaja Kalevi Kull. Tartu Ülikool: Semiootika osakond.
- Kütt, A. 2007.** Maarahva pühade puude ja puistutega seotud käitumishormid. – Looduslikud pühapaigad. Väärtused ja kaitse. Õpetatud Eesti Seltsi Toimetised 36. Tartu. 185-212.
- Lang, V. 2007.** The Bronze and Early Iron Ages in Estonia. – Estonian Archaeology 3. Tartu University Press.
- Leibak, E. 2007.** Hiied kui loodusobjektid. – Looduslikud pühapaigad. Väärtused ja kaitse. Õpetatud Eesti Seltsi Toimetised 36. Tartu. 173-182.
- Ligi, H. 1963.** Põllumajanduslik maakasutus Eestis XVI-XVII sajandil. Tallinn.
- Longley, P. A., Goodchild, M. F., Maguire, D. J., Rhind, D. W. 2010.** Geographic Information Systems and Science. John Wiley & Sons.
- Luoto, K. 2010.** Arkeologia kenttätöitä Tampereen Kirjastonpuistossa. – Pirkanmaan alta. Arkeologia tutkimuksia 11. 16-24.
- Mead, W. R. 1981.** Scandinavian Renaissance Cartography. – The history of cartography. Volume three. Cartography in the European Renaissance. Part 2. The university of Chicago press. 1781-1805.
- Merkel, G. H. 1798.** Die Vorzeit Lieflands: ein Denkmal des Pfaffen- und Rittergeistes I. Berlin: Voss.
- Must, A. 1991.** Suur Rootsi kataster Vene tsaaririigi teenistuses. – Kleio 4/1991. 28-32.
- Must, A. 2000.** Eestlaste perekonnaloode allikad. Tartu: Kleio.
- Mäkelä-Alitalo, A. 2007.** Vanhat käsialat. Avain Ruotsin ajan asiakirjoihin. Suomen kirjallisuuden seura. Helsinki.
- Mäkinen, K. 2012.** All creation groans and sighs... – The Diversity of Sacred Lands in Europe. Proceedings of the Third Workshop of the Delos Initiative. 7-12.
- Mökkönen, T. 2006.** Historiallinen paikkatieto. Digitaalisen paikkatiedon tuottaminen historiallisista kartoista. – Suomen Ympäristö 34. Edita Prima Oy.
- Mökkönen, T. 2007.** From the present to the past. – Archaeological surveys in post-medieval towns in Finland and the use of urban cartography. – Hortus novus. Fresh approaches to medieval archaeology in Finland, (Archaeologia Medii Aevi Finlandiae, XIV). Suomen keskiajan arkeologian seura, Turku. 52-64.
- Mökkönen, T. 2008.** Arkeologia ja historialliset kartat – 1600-luvun suurimittakaavaisten karttojen tutkimuskäyttö. – Arkeologia, historialliset kartat ja

paikkatieto. Lisensiaatintutkielma. Helsingin yliopisto, kulttuurien tutkimuksen laitos. 1-53.

Olearius, A. 1996. Täiendatud uus reisikiri Moskoovia ja Pärsia teekonna kohta, mis toimunud Holsteini saatkonna lähetamisel Vene tsaari ja Pärsia kuninga juurde. [Leimus, I. (tlk)]. Tallinn: Olion.

Paal, J. 2011. Pühapaigad kui eluskooslused. Tartu Ülikooli loengukursuse "Eesti looduslikud pühapaigad" (FLAJ.01.146) loengumaterjal.

Peil, T. 2005. Eesti kaartidel. – Eesti looduskultuur. 327-361.

Raid, T. 2005. Eesti teedevõrgu kujunemine. Tallinn: Punnpaap.

Rantatupa, H. 2006. Chartographia Ostrobothnica. Pohjanmaa vanhoissa kartoissa, Österbotten på gamla kartor. Scriptum.

Rantatupa, H. 2006. Maanmittarit kruunun asialla Virossa ja Liivinmaalla Ruotsin suurvaltakaudella. – Itämeren itälaidalla. Rovaniemi: Pohjois-Suomen historiallinen yhdistys. 89-96.

Rommel, M-A. 1998. Hiie ase: Hiis Eesti rahvapärimumes. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.

Samlingar i Landtmäteri. 1901. Första samlingen. Instruktioner och Bref 1628-1699. Stockholm. Isaac Marcus' Boktr.-Aktiebolag.

Svedjemo, G. 2010. Swedish Large-Scale Historical Maps as Sources for Archaeological Research: Examples from Gotlandic Maps from 1693-1705. The Gotland Papers: Selected Papers from the VII International Conference on Easter Island and the Pacific: Migration, Identity, and Cultural Heritage. 475-490.

Tarang, L., K. Hellström, R. Kaljuvee, J. Kusmin, T. Neljandik, M. Raid. 2007. Väike pärandkultuuri käsiraamat. Tartu: Eesti Loodusfoto.

Tarkiainen, Ü. 2009. Maamõõtjad Läänemere provintside suure reduktsiooni ajal. – Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16/17. sajandil. – Eesti Ajalooarhiivi toimetised 17 (24). 315-360.

Tarkiainen, Ü. 2011. Maavalduste piirid ja piiritähised 13.-19. sajandil. – Tuna 3/2011, 17-33.

Tereng, A. 2002. Vaatenurki Eesti- ja Liivimaa haritlaskonna kujunemisest 17. sajandil. – Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16./17. sajandil. – Eesti Ajalooarhiivi toimetised 8 (15). 55-56.

- Tolias, G. 2006.** Nikolas Sophiano's *Totius Graeciae Descriptio*: The Resources, Diffusion and Function of a Sixteenth-Century Antiquarian Map of Greece. – *Imago Mundi: The International Journal for the History of Cartography*, 58:2, 150-182.
- Torp-Kõivupuu, M. 2007.** Ristipuud Lõuna-Eesti maastikul ja rahvapärimuses. – Looduslikud pühapaigad. Väärtused ja kaitse. Õpetatud Eesti Seltsi Toimetised 36. Tartu. 289-315.
- Tvauri, A. 1997.** Eesti lohukivid. – Toim. H. Valk. Tartu Ülikooli Arheoloogia Kabineti toimetised, 9. Tartu, 11-53.
- Tõnisson, E. 2008.** Eesti muinaslinnad. – Muinasaja teadus 20. Toim. A. Mäesalu ja H. Valk. Tartu-Tallinn.
- Vaitkevičius, V. 2004.** Studies into the Balts' Sacred Places. BAR International Series 1228. Oxford: John and Erica Hedges Ltd.
- Valk, H. 1995.** Lõuna-Eesti XIII-XVII/XVIII sajandi külakalmistud rahvatraditsioonis ja uskumutes. Hiimäe, M. & Kõiva, M. (toim). – Rahvausund tänapäeval. Tartu: Eesti TA Eesti Keele Instituut & Eesti TA Eesti Kirjandusmuuseum. 454-471.
- Valk, H. 2001.** Rural Cemeteries of Southern Estonia 1225-1800 AD. Tartu.
- Valk, H. & Kaasik, A. (toim). 2007.** Looduslikud pühapaigad. Väärtused ja kaitse. [Agne Trummali mälestuseks.] – Õpetatud Eesti Seltsi Toimetised 36. Tartu: Õpetatud Eesti Selts.
- Vilbaste, G. 1947.** Vanade kaartide abi muistsete kultusepaikade kindlakstegemisel. – Eesti rahva muuseumi aastaraamat I (XV). RK Teaduslik Kirjandus. 157-161.
- Vuorela, N., P. Alho, R. Kalliola. 2002.** Systematic Assessment of Maps as Source Information in Landscape-change Research. – *Landscape Research*, Vol. 27, No. 2, 141-166.
- Wing, M. & Bettinger, P. 2008.** Geographic Information Systems. Applications in Natural Resource Management. Second Edition. Oxford University Press.

Internetiviited

- Anttonen, V. 1996.** Mitä tutkimista pyhässä? [WWW] <http://www.tieteessatapahtuu.fi/796/anttonen.html> (25.04.2014)
- Arengukava 2008** = Eesti ajaloolised looduslikud pühapaigad. Uurimine ja hoidmine. Valdkonna arengukava 2008-2012. [WWW] http://hiis.ee/files/LP_arengukava_2008-

[2012.pdf](#) (22.04.2014)

Arengukava 2013 = Eesti ajaloolised looduslikud pühapaigad. Uurimine ja hoidmine. Valdkonna arengukava 2013-2020. [WWW]

http://hiis.ee/files/ALP_Arengukava_2013_2020.pdf (22.04.2014)

Bäärnhelm, G. 2002. Svenskt tryck före 1700. – BUREUS Andreas, Orbis arctoi (1626). [WWW] http://www.kb.se/f1700/BuKa_start.htm (31.03.2014)

Frisk, M. 2002. Digital rektifiering av historiska kartor. Manual version 2.0. [WWW]

http://www.raa.se/wp-content/uploads/2012/12/digital_rektifiering_av_historiska_kartor_manual_version_2_0.pdf (13.01.2014)

Jonuks, T. 2009a. Hiied Eesti pühapaikade uurimisloos. – Mäetagused 42. 33-54. [WWW] <http://www.folklore.ee/tagused/nr42/jonuks.pdf> (27.01.2014)

Jonuks, T. 2009b. *Hiis* Sites in the Research History of Estonian Sacred Places. – Electronic Journal of Folklore, vol. 42.

[WWW] <http://www.folklore.ee/Folklore/vol42/jonuks.pdf> (24.04.2014)

Lundström, L. 2000. Svenskt tryck före 1700. – Kongl: Mayst:tz(!) Placat och Påbudh, Om Gamble Monumenter och Antiquiteter (1666).

[WWW] <http://www.kb.se/f1700/Monumenter/Default.htm> (31.03.2014)

Lundström, L. 2002. BUREUS (BURE) Johannes (Johan) Thomae Agrivillensis (1568-1652). [WWW] <http://www.kb.se/f1700/ABC.htm> (25.04.2014)

Marandi, T., T. Sarapuu, M. Pedaste, M. Toom. 2005. Eesti taimed. [WWW] <http://bio.edu.ee/taimed/> (03.02.2014)

Praust, V. 2012. Eesti digiteeritud ruumiandmete ja ajalooliste kaartide kasutamine ajaloolise teedevõrgu rekonstrueerimiseks. Ettekanne Pärnus Eesti Geoinformaatika Seltsi aastakonverentsil ESTGIS 2012. [WWW] http://www.estgis.ee/wp-content/uploads/2012/12/ESTGIS_2012_Valdo_Praust.pdf (24.04.2014)

Sutrop, U. 2003. Taarapita – saarlaste suur jumal. – Mäetagused, vol. 16. [WWW] <http://www.folklore.ee/tagused/nr16/sutrop.pdf> (27.04.2014)

Svedjemo, G. 2003. Predictive Model for Iron Age Settlements on Gotland, 200-600 AD.

[WWW]

http://www.academia.edu/1965281/Predictive_Model_for_Iron_Age_Settlements_on_Gotland_200-

[600 AD An overview of Predictive Modelling in Archaeology with an implementation of Logistic Regression](#) (01.02.2014)

Svedjemo, G. 2008. Historical Maps, Ancient Remains GIS database & other data in Landscape Analysis. Gotland University.

[WWW] <http://ses.library.usyd.edu.au/bitstream/2123/3571/1/svedjemo-19-8-08.pdf> (01.02.2014)

Svedjemo, G. Information Analysis of Historical Maps. [WWW] [http://www.academia.edu/1965282/Information Analysis of Historical Maps](http://www.academia.edu/1965282/Information_Analysis_of_Historical_Maps) (01.02.2014)

Šafranovski, J. 2007. Ihasalu kabel. – Oma Poolsaar. Ihasalu ja Neeme küla ajaleht. 4/2007. 2-3. [<http://www.nnrs.ee/files/OP/OP4.pdf>] (18.05.2014)

Vaitkevičius, V. 2009. The Sacred Groves of the Balts: Lost History and Modern Research. – Electronic Journal of Folklore, vol. 42.

[WWW] <http://www.folklore.ee/Folklore/vol42/vaitkevicius.pdf> (24.04.2014)

Valk, H. 2009. Sacred Natural Places of Estonia: Regional Aspects. – Electronic Journal of Folklore, vol. 42. [WWW] <http://www.folklore.ee/Folklore/vol42/valk.pdf> (24.04.2014)

Wikipedia. 2014. Rannsakningar efter antikviteter.

[WWW] http://sv.wikipedia.org/wiki/Rannsakningar_efter_antikviteter (31.03.2014)

Internetiallikad

Delfi kaart [WWW] <http://kaart.delfi.ee/>

Eesti looduse infosüsteem [WWW] <http://loodus.keskkonnainfo.ee/eelis/default.aspx>

Eesti mõisaportaal [WWW] www.mois.ee

Koobas. Kohapärimuse andmebaas [WWW]

http://galerii.kirmus.ee/koobas/index.php?dok_id=14&module=300&op=

Kultuurimälestiste riiklik register

[WWW] <http://register.muinas.ee/?menuID=monument>

Maa-ameti Geoportaal [WWW] <http://geoportaal.maaamet.ee/est/>

Rahvusarhiivi kaartide infosüsteem [WWW] <http://www.ra.ee/kaardid/index.php/et>

Rehepapp. Rahvausundi ja muistendite andmebaas [WWW]

<http://www.folklore.ee/rehepapp/>

Summary

“Archaeological sites on the 17th century cadastral maps by Swedish land-surveyor Axel Holm”

This work looks at how different archaeological sites are reflected on the 17th century cadastral maps by Axel Holm, with special attention to possible sacred natural sites (SNSs).

By the last quarter of the 17th century the treasury of Sweden was almost empty, because the state's land had been distributed on a wide scale as fiefs to the nobility that participated in the Thirty Years' War (1618-1648). The government of Charles XI of Sweden took to some extreme measures and started the Great Reduction – the return of the fiefs that had been granted to the Swedish nobility. In order to assess the land returned to the Crown for taxes, large scale land-surveying and making of cadastral maps were begun. In 1687 cadastral mapping started in Estonia, which was at that time a province of Sweden. From 1687 until the retreat of the Swedish power from Estonia around 1710 because of the Great Northern War (1700-1721), some 500 large-scale maps with a scale from 1:8250 to 1:10400 were made of different parishes of Estonia. Among the first land-surveyors in Estonia was Axel Holm, who turned out to be one of the most prolific mappers: from 1687 to 1708 he made almost 70 known large-scale maps.

In 1666 the Swedish government announced the Heritage Conservation Act, which is the world's oldest legislation for the protection of ancient monuments and remains. My theory before this Bachelor's research was that because of the Heritage Conservation Act, some ancient monuments and remains might have also been drawn on the cadastral maps made in Estonia, maybe making it possible to find them in the field today. It turns out that the legislation of the land-surveyors of Sweden preceded the Heritage Conservation Act of 1666. As early as 1643 were Swedish land-surveyors instructed to draw on their maps all ancient monuments and rune stones and anything that resembles a grave. The land-surveyors' early interest of ancient remains might have something to do with the fact that the *generalmatematiker* and the first director of the national survey board of Sweden Anders Bure was a close relative of Johannes Bureus – a Swedish antiquarian, polymath and mystic.

Indeed, some ancient remains did end up on the cadastral maps as attested in this

work by the examples given by Gustav Svedjemo: the remains could be prominent features such as rune stones and possible stone graves. Sometimes features that are considered ancient monuments or archaeological sites only nowadays, were inadvertently drawn on the cadastral maps. In 1947 Gustav Vilbaste, an Estonian botanist, found a sacred grove or *hiis*-site on a map drawn by Axel Holm. Vilbaste found a strange-looking grove surrounded by a fence in a village called Saura in the parish of Jõelähtme. The farmer living in the closest farmstead was according to the map called Hio Hans – a name that comes from the word *hiis*. In the end Vilbaste, with the information gained from the cadastral map, discovered during his fieldwork an hitherto unknown sacred natural site.

In this research I looked at 65 large-scale cadastral maps and adjoining land books by Axel Holm, all of which are digitized and available for the public on the Internet in the register of the maps in the National Archives of Estonia. I compared the historical cadastral maps with many contemporary maps that are all available and easily accessible in the Web Map Server of the Estonian Land Board on the Internet. My main goal was to find new sacred natural sites, because they are rare in the context of Europe. In 2008, the Estonian Ministry of Culture approved the national conservation plan "Sacred Natural Sites in Estonia: Study and Maintenance 2008-2012". The conservation plan indicates that nowhere else in Western Europe have SNSs and the traditions associated with them been preserved so well and vividly as in Estonia. SNSs are a distinguishing and valuable part of Estonian native culture, forming a part of Estonians' national identity. According to mainly historical data, there are approximately 2500 SNSs known in Estonia. Of these, about 500 are sacred groves (*hiis*) covering larger areas. According to regional fieldwork data gathered so far, the total number of SNSs is likely to be as high as 7000. This is heritage of great significance, helping to maintain both biological and spiritual diversity in Estonia. At present a new conservation plan is in the makings for 2015-2020.

Of the 65 maps researched almost 65 % held some information relevant for archaeological research in my opinion. There are some clear indications to other SNSs like sacred lakes (EAA.1.2.C-I-34), sacred rivers and sacred hills (EAA.1.2.C-IV-239 leht 1). There are also some toponymical clues of SNSs being near-by, but not drawn on the cadastral map itself (EAA.1.2.C-IV-93). Based on the appearance of the SNSs as described by sources from the 17th-21st century, I have proposed in this work some

further possible sites of interest (EAA.1.2.C-IV-157, EAA.1.2.C-II-30, EAA.1.2.C-II-37).

Besides sacred natural sites I discovered a variety of known and possible archaeological sites. Cup-marked stones have been drawn as small hollow circles (EAA.1.2.C-I-3). Several stone graves and possible village cemeteries have been drawn as empty polygons (EAA.1.2.C-II-32) or as freehand forms with dotted insides (EAA.1.2.C-I-34). Never do Axel Holm's maps say that these objects might be graves or cemeteries, based on the similarities to the known sites I have proposed many new possible sites to be checked during eventual fieldworks. Some other archaeological sites besides SNSs, graves and cemeteries that were found on Axel Holm's maps were a stronghold (EAA.1.2.C-II-22), a hiding place (EAA.1.2.C-II-40), a gallows site (EAA.1.2.C-IV-21) and two chapel sites (EAA.1.2.C-IV-243 and EAA.1.2.C-I-).

Although it's difficult to exactly say how valuable the information gained from the 17th century cadastral maps are for archaeologists before some fieldworks based on them, this research showed that the 17th century cadastral maps definitely hide some knowledge on archaeological sites of different types in Estonia and further research should be undertaken. There are hundreds of large-scale cadastral maps waiting to be methodically studied.

LISA 1. Joonised.

Joonis 1.

Jõelähtme kihelkonna Saura küla Waresse Reinu ja Olli Thomase rukkipõld, mille nimi oli *Risti Wellia* (*Ristivälja*). Punase täpiga on märgitud ala, millel asuvad veel tänapäevalgi kivilalmed. (EAA.1.2.C-I-10)

Joonis 2.

Saura küla Jõelähtme kihelkonnas 1693. aasta katastriplaani. Punase täpiga on tähistatud hiiemets Hiielepik. Sinise täpiga on tähistatud koht Hiiealune. Kollase täpiga on tähistatud talu *Hio Hans*. (EAA.1.2.C-I-10)

Joonis 3.

Kalmo soo 1889. aasta mõisa maade kaardil. Soo nimi võiks viidata selle idaosas asuvale kivikalmele. (EAA.3724.4.551 leht 1)

Joonis 4.

Axell Holmi 1696. aasta katastriplaanil on Viru-Jaagupi kihelkonnas Püha järv. Järve ümbruses on Holm üritanud kujutada reljeefi. Järve ulatuv neeb võiks olla pärimustekstis mainitud mäetükk. (EAA.1.2.C-I-34)

Joonis 5.

Viru-Jaagupi kihelkonna Kahala küla *Affi Siemu* põllul asuvad kivilalmed kultuurimälestiste riikliku registri numbritega 10645, 10663, 10664, 10665 ja 10666. Põhjapoolne kivilalme (10645) on pindalalt tunduvalt suurem kui tänapäeval. (EAA.1.2.C-I-34)

Joonis 6.

Tundmatud takistused (*impedimenta*'d) Väike-Maarja kihelkonna Kaarma küla põlispõllul. (EAA.1.2.C-I-32)

Joonis 7.

Päri mõisast Kullamaa kihelkonnas jääb lõunasse keset põlde aedadest ümbritsetud kadakamets, metsast ida suunas tee lääneküljel on kivine küngas. (EAA.1.2.C-I-36)

Joonis 8.

Koeru kihelkonna Liigvalla küla põldudel asub mägi nimega Madaramägi. Hüpoteesi kohaselt võivad haruldased või iseloomulikud taimeliigid anda ümbruskonnale nime. (EAA.1.2.-C-I-30)

Joonis 9.

Märjamaa kihelkonna Lümandu küla *Wana Mardi* odrapõllu lääneserva Kasari jõe äärde jääb ohvriallikas Külmaallikas (punane täpp). Tänapäeval jääb ohvriallikast umbes poolsada meetrit kagusse hiiekoht Pärnamägi, Axel Holmi 1694. aasta plaanil hiiekoht puudub. Lümandu küla põldudel on mitmed kivised alad, millest üks võiks olla kivi kalme Kabelimägi. (EAA.1.2.C-I-52)

Joonis 10.

Tundmatu takistus (*impediment*) Väike-Maarja kihelkonna Kaarma mõisa rukkipõllul, milleni piirkonna peateelt viib väike teerada. (EAA.1.2.C-IV-143).

Joonis 11.

Looduskaitsealune Valingu tammik Keila kihelkonnas Axel Holmi 1697. aastal joonistatud katastriplaanil. (EAA.1.2.C-II-14)

Joonis 12.

Kuusalu küla rukkipõld, millel asub võimalik kivikalme. (EAA.1.2.C-I-3)

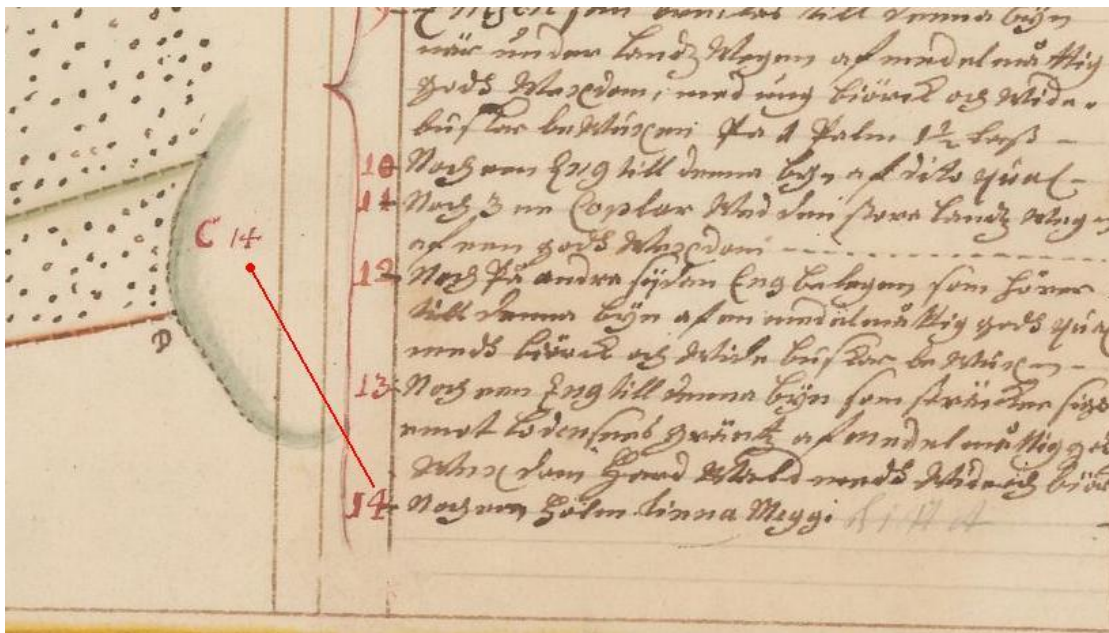
Joonis 13.

Ohtu mõisast edelas karjamaal on Holm 1697. aasta plaanil esile tõstnud metsatuka, millele keegi on pliiatsiga(?) ringi ümber tõmmanud. Plaani keskele jääb suur pähklikõõsaste ja kadakatega kaetud küngas, mille jalamil asuvad tänapäeval Kiigemäe talu ja kalmistu Surnumägi. (EAA.1.2.C-II-17)

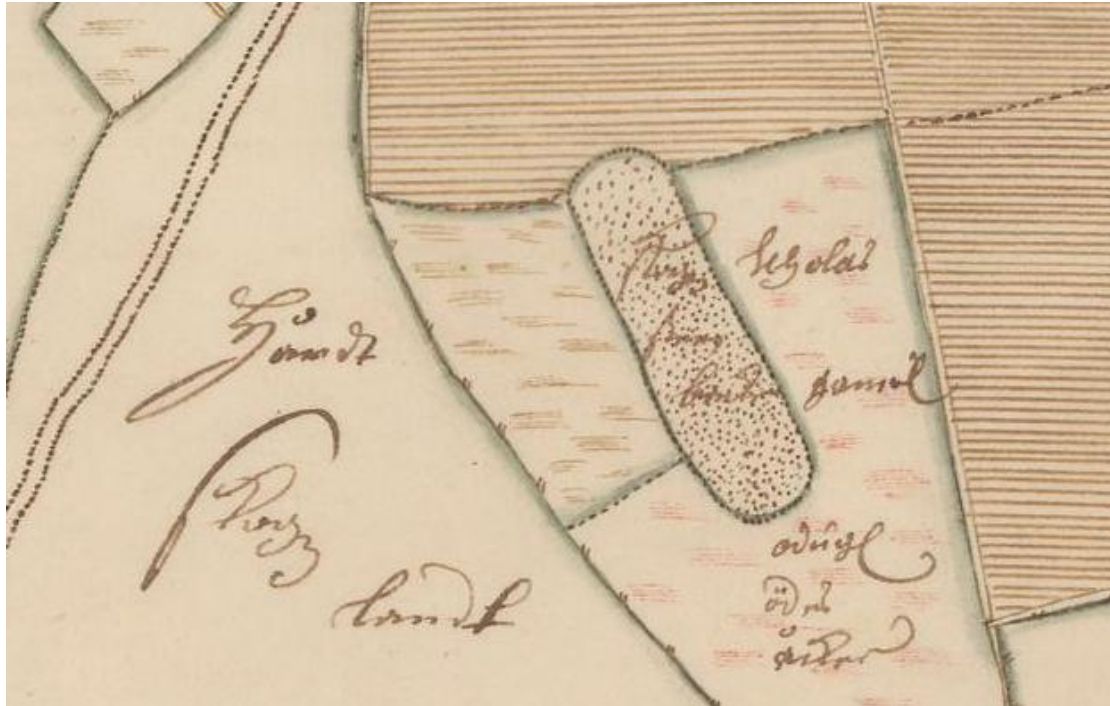
Joonis 14.

Soosaar Linna Meggi, nagu see on nimetatud *Explicatio Notarum*'is. Tänapäeval on see tuntud kui Ohtu linnamägi Keila kihelkonnas. (EAA.1.2.C-II-22)

Joonis 15.

Keila kihelkonna Lehola külast kagusse Haapsalu maantee äärde jääb “Skogh steen backe” (“mets, kiviüks”). Mõnel teisel plaanil on Holm sama tingmärgiga joonistanud kivikalme. (EAA.1.2.C-II-22)

Joonis 16.

Axel Holmi poolt lahtiseletamata metsatukk Järva-Madise kihelkonna Liutsalu külas 1699. aasta katastriplaanil. (EAA.1.2.C-IV-157)

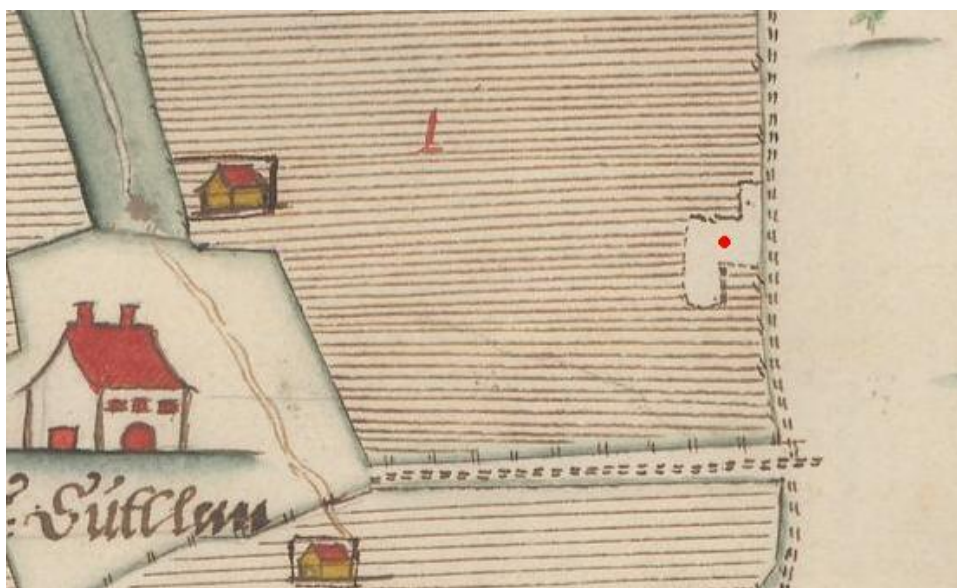
Joonis 17.

Harju-Madise kihelkonnas *Jurika* ja *Kycki Meggi* talude vahelisele rukkipõllule jääb väike metsatukk (märgitud punase täpiga), mida ümbritseb teerajakene(?). (EAA.1.2.C-II-30)

Joonis 18.

Hageri kihelkonnas Sutlema mõisa rukkipõllu serva ja Hagerisse viiva tee äärde jäävad kaks kivikalmet (märgitud punase täpiga). (EAA.1.2.C-II-32)

Joonis 19.

Vana rannavalli kaguotsa Kuusalu kihelkonnas, kus tänapäeval paiknevad Allika ja Kelbari talukohad on Axel Holm joonistanud allikakoha ja selle kõrvale metsase künga. (EAA.1.2.C-II-37)

Joonis 20.

1694. aastal Kuusalu kihelkonnas Kaberneeme lähedal asunud Risti Järve, mis hilisematelt kaartidelt on kadunud. (EAA.1.2.C-II-39)

Joonis 21.

Sallo Meggi – kunagine pelgupaik Salu rabas Kuusalu kihelkonnas. (EAA.1.2.C-II-40)

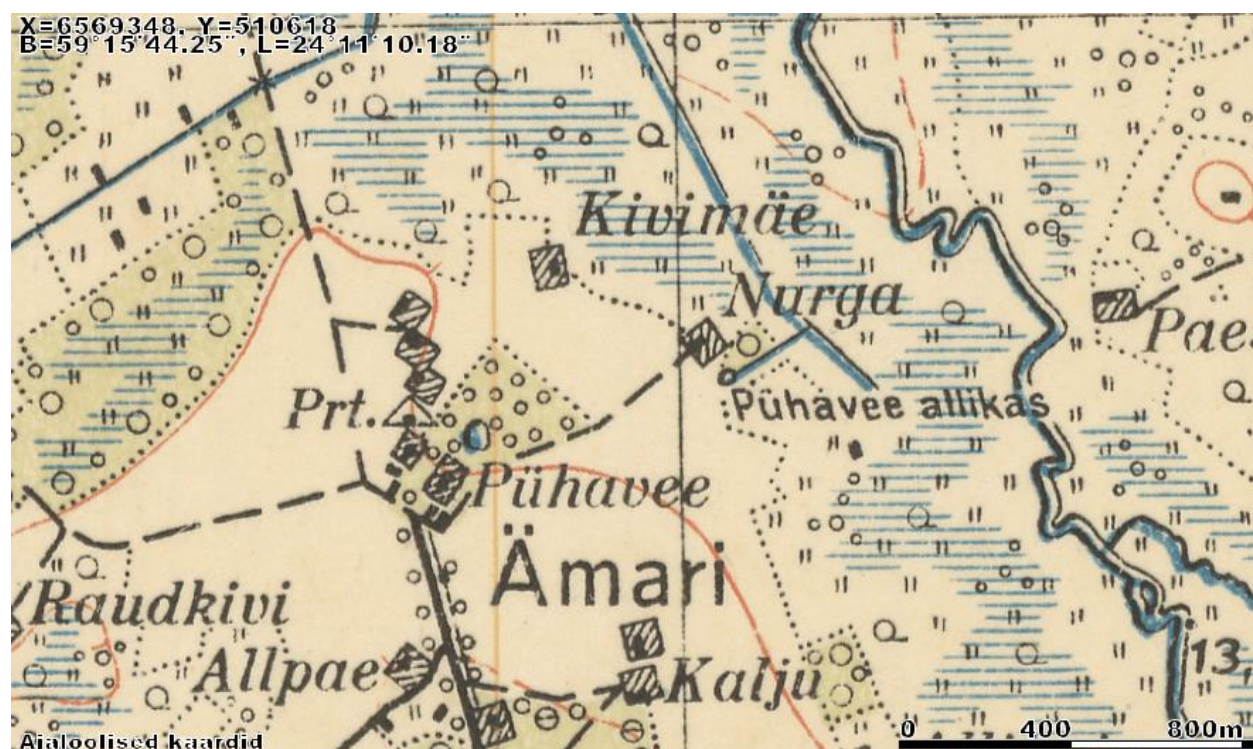
Joonis 22.

Suurküla Harju-Madise kihelkonnas, mille maadele jääb tänapäeval ohverdamiskoht Hiiealune, 1699. aasta katastriplaani. Punase täpiga on märgitud Sobra Jõrgeni talukoht, kollase täpiga Hallika Jacku talukoht. Tänapäeval jääb ohverdamiskoht Soobre talu lähedale, Allika talu on kadunud, kuid toponüüm võiks viidata ravitoimelisele allikale hiiepaigas. (EAA.1.2.C-III-61)

Joonis 23.

Toponüümid Pühavee ja Pühavee allikas kunagise Ämari mõisa maadel Harju-Madise kihelkonnas Eesti Vabariigi 1:50000 topograafilisel kaardil. (Maa-amet 2014)

Joonis 24.

Hageri kihelkonna Ohulepa külas paiknevad kivikalmed muinsuskaitseameti registrinumbritega 12189 (märgitud punase täpiga) ja 12190 (märgitud kollase täpiga) Axell Holmi poolt joonistatud katastriplaanil. (EAA.1.2.C-IV-14)

Joonis 25.

Hageri kihelkonna Ohulepa külast kagu suunas jäävad Axell Holmi plaanil toponüümid *Salo meggi* ja *Warita meggi*. (EAA.1.2.C-IV-14)

Joonis 26.

Hukkamispaik Võllamägi (*Galgen berg* Axel Holmi katastriplaanil Lümandu, Adila ja Sutlema mõisate piiride kohtumiskohas. (EAA.1.2.C-IV-21)

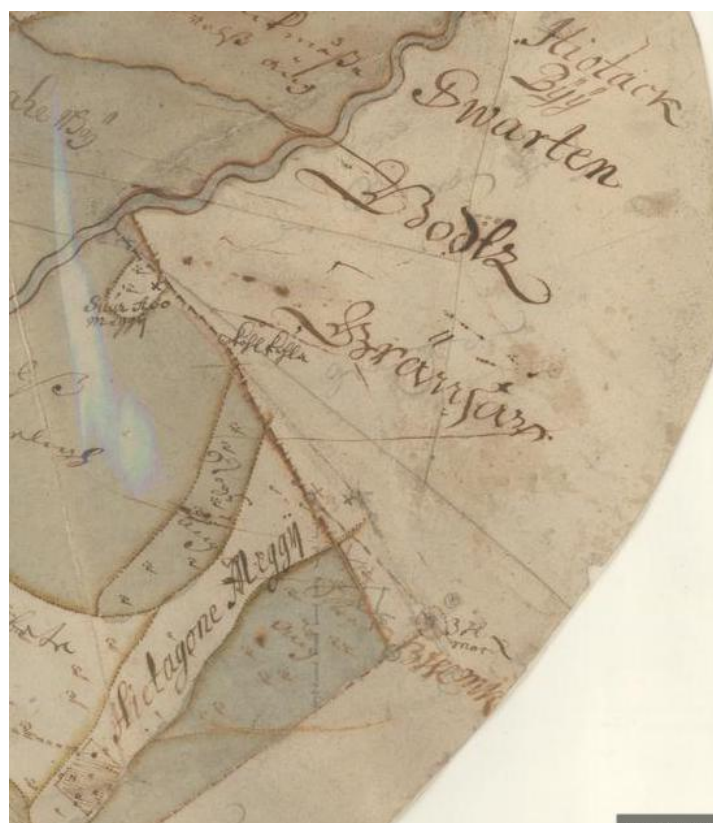
Joonis 29.

Geoinfosüsteemis kaasaegsele põhikaardile georefereeritud 1758. aasta Tampere kaart. (Luoto 2010, 19)

Joonis 30.

Hietagone Meggij ja küla Hiotack Nissi kihelkonnas Axell Holmi 1695. aasta katastriplaanil. (EAA.1.2.C-IV-93)

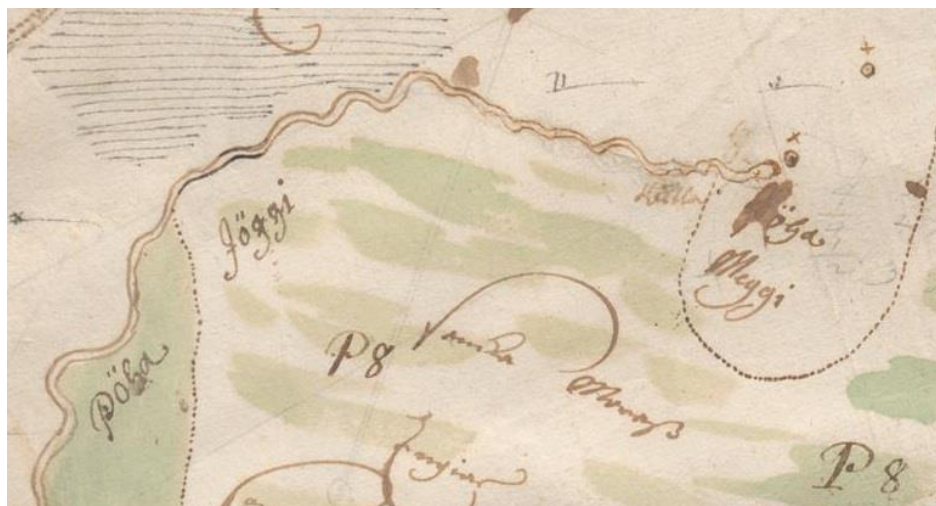
Joonis 31.

Hietagone meggi ja küla Hijotack Nissi kihelkonnas tundmatu autori katastriplaanil.
(EAA.1.2.C-IV-85)

Joonis 32.

Püha mägi, püha allikas ja püha jõgi Märjamaa kihelkonnas Sõtke külas Axel Holmi
1699. aasta katastriplaanil. (EAA.1.2.C-IV-239 leht 1)

Joonis 33.

Kabelikoht Märjamaa kihelkonnas Lümandu külas Axel Holmi 1694. aasta katastriplaani. (EAA.1.2.C-IV-243)

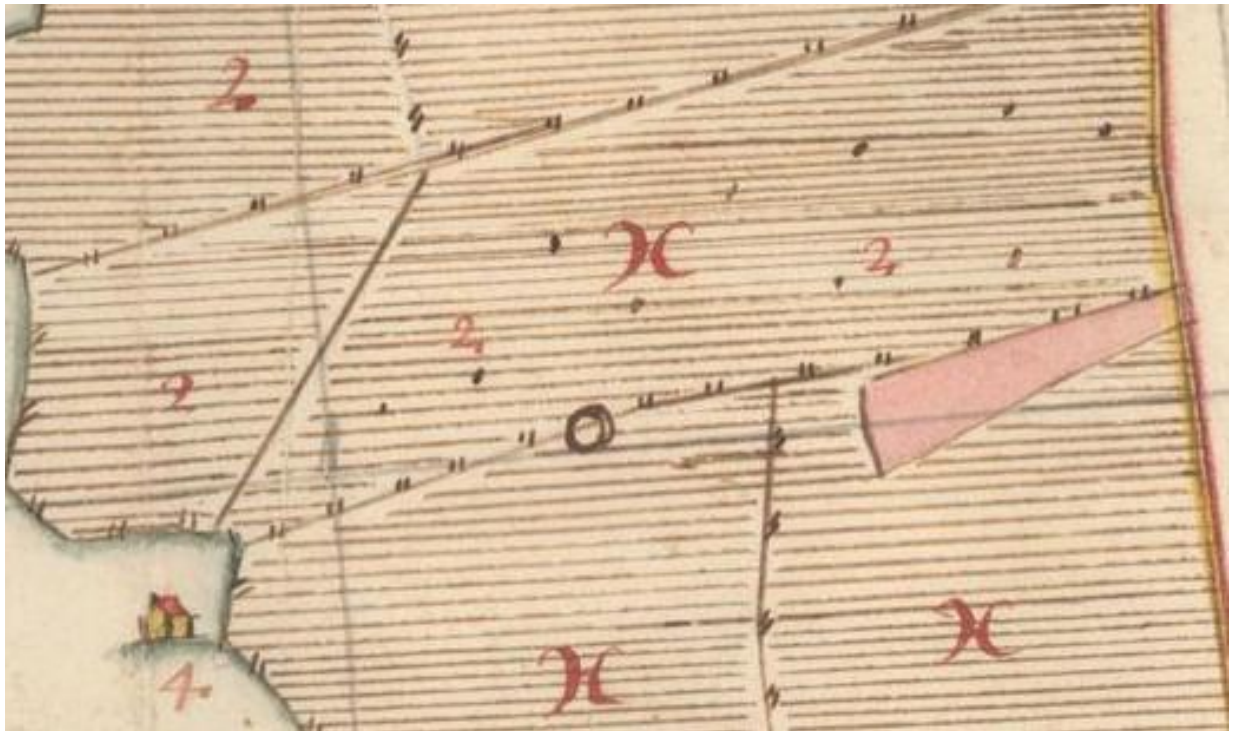
Joonis 34.

Kultusekivid Kuusalus Kuusalu kihelkonnas Axel Holmi 1693. aasta katastriplaani. (EAA.1.2.C-I-3)

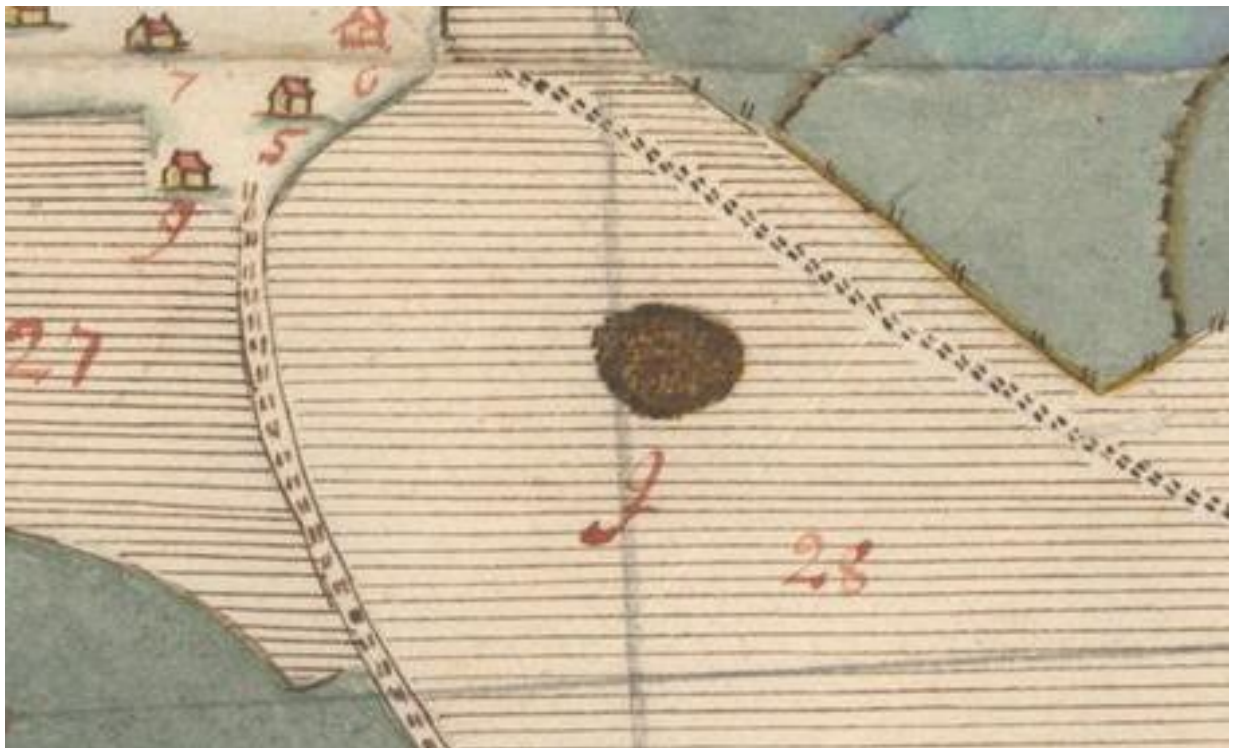
Joonis 35.

Rändrahn Kupukivi Kupu külas Kuusalu kihelkonnas Axel Holmi katastriplaanil.
(EAA.1.2.C-I-3)

Joonis 36.

Kivikalme registrinumbriga 18065 Kuusalu kihelkonnas Mäepea külas Axel Holmi
katastriplaanil. (EAA.1.2.C-I-4)

Joonis 37.

Kiu tornlinnus ja võimalikud kivikonstruktsioonid tornlinnusest lõunas ning idas.
(EAA.1.2.C-I-4)

Joonis 38.

Fragment Södermanlandi Jäderi kihelkonna 1634. aasta katastriplaanist, valge nool osutab ruunikivile. (Svedjemo 2010, 479)

Joonis 39.

Fragment Östergötlandi Dalsi kihelkonna Östnässja ja Eneby külade 1634. aasta katastriplaanist. Valge nool osutab võimalikele kalmetele. (Svedjemo 2010, 479)

Joonis 40.

Hiie tammiku asukoht Axel Holmi 1703. aasta katastriplaanil Nissi kihelkonnas. (EAA.1.2.C-IV-90)

Joonis 41.

Talukoht Linnapaio Axel Holmi 1703. aasta katastriplaanil Nissi kihelkonnas.
(EAA.1.2.C-IV-90)

Joonis 42.

Võimalik kivilalme *Sialepa* külas Risti kihelkonnas Axel Holmi katastriplaanil.
(EAA.1.2.C-IV-113 leht 1)

Joonis 43.

Noia Meggi Viru-Jaagupi kihelkonna Kehala küla läänepiiril Axel Holmi katastriplaani. (EAA.1.2.C-IV-136)

Joonis 44.

Võimalik kivikalme Kuusalu kihelkonna Pirssohallicka külas Axel Holmi 1693. aasta katastriplaani. (EAA.1.2.C-I-4)

Joonis 45.

Tundmatu tingmärk Kuusalu kihelkonna Haapse küla piiril Axel Holmi 1693. aasta katastriplaani. (EAA.1.2.C-I-6)

Joonis 46.

Kuusalu küla heinamaal on 1693. aasta katastriplaani seest tühjad ristkülikud, mis mõnel Axel Holmi plaanil on tähistanud kivikalmet. (EAA.1.2.C-I-8)

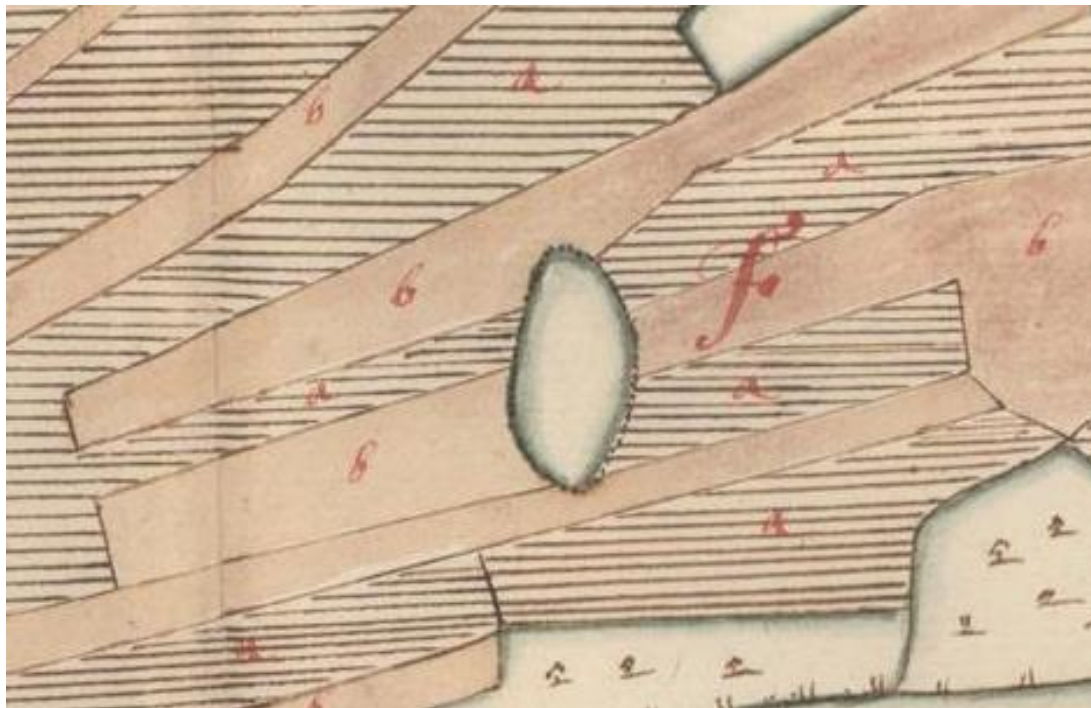
Joonis 47.

Ihasalu kabel Axel Holmi 1693. aasta katastriplaani. (EAA.1.2.C-I-9)

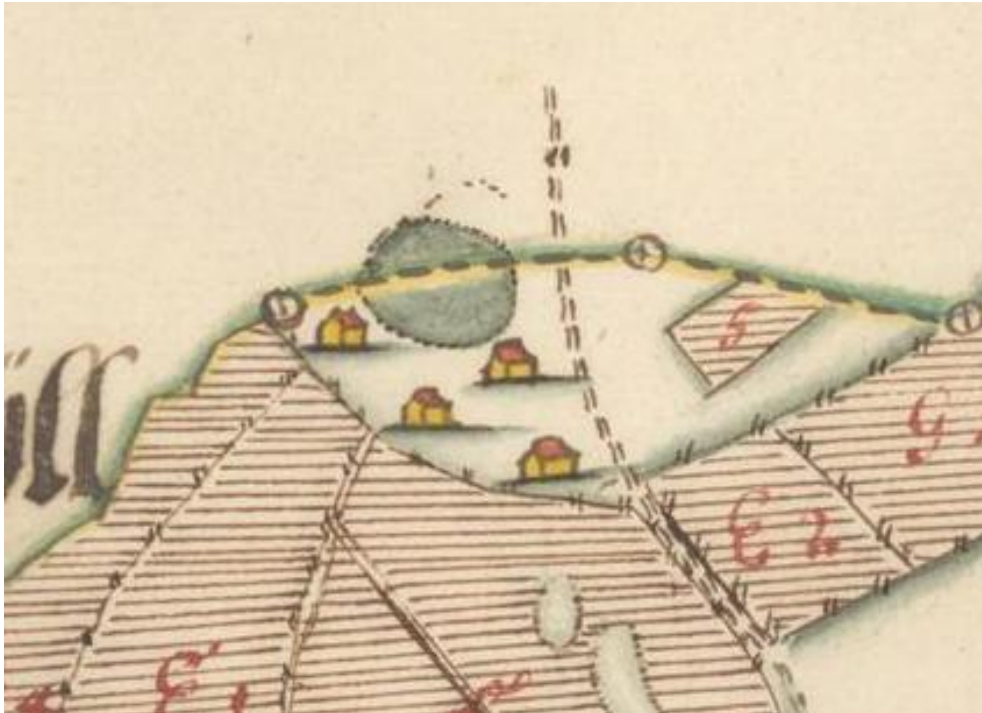
Joonis 48.

Maaviljeluseks sobimatu maatükk Väike-Maarja kihelkonna Põdrangu küla rukkipoollul 1695. aasta katastriplaani. (EAA.1.2.C-I-33)

Joonis 49.

Oomküla piir jookseb 1691. aasta katastriplaani üle tumerohelise sõõri, mille kohta puudub täpsem selgitus. Oomkülast on teada hiiepärimust. (EAA.1.2.C-I-36)

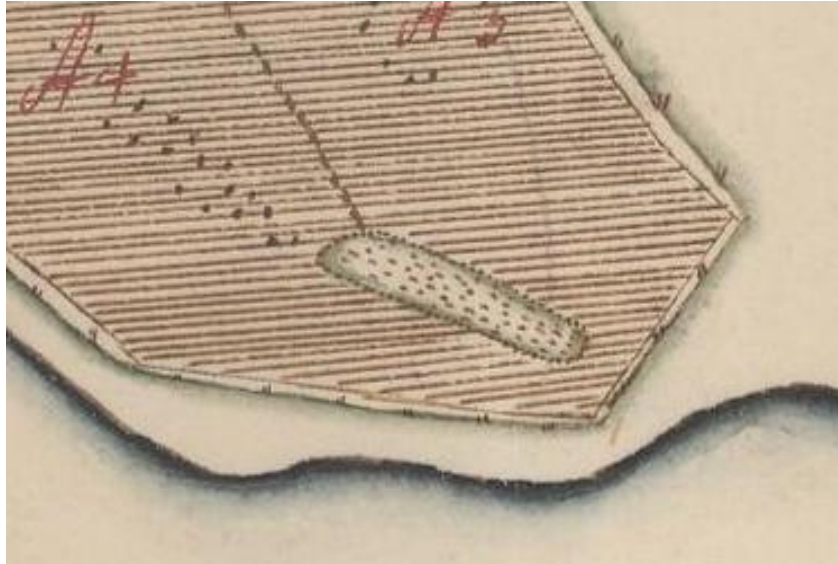
Joonis 50.

Pähküla kalmistu arvatav asukoht Axel Holmi 1691. aasta katastriplaani Allar Haava (2011) järgi. (EAA.1.2.C-I-39)

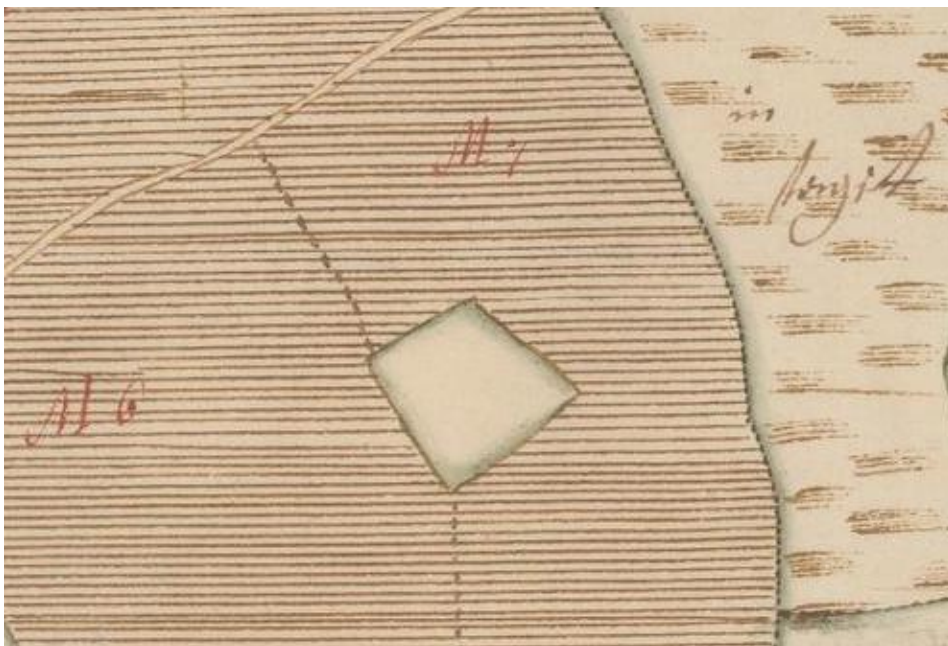
Joonis 51.

Võimalik kalmistu Keila kihelkonnas Lohusalus Axel Holmi 1697. aasta katastriplaanil. (EAA.1.2.C-II-19)

Joonis 52.

Keila kihelkonna *Engla* küla põldudele jääb Axel Holmi 1697. aasta katastriplaanil trapetsjas põllumajanduslikuks tegevuseks sobimatu maatükk, milleni viivad põlluservadest teerajad. (EAA.1.2.C-II-20)

Joonis 53.

Keila kihelkonna Keelva külasse viiva tee ääres on Axel Holmi 1697. aasta katastriplaanile märgitud põllumajanduslikuks kasutuseks kõlbmatu maatükk. Kas võimalik külakalmistu? (EAA.1.2.C-II-26)

Joonis 54.

Maaviljeluseks sobimatu maatükk Keila kihelkonna *Tester*'i küla rukkipõllu servas suure tee lähedal Axel Holmi 1698. aasta katastriplaanil ja sama koht 2002. aasta ortofotol. (EAA.1.2.C-II-27 ja Maa-amet 2014)

Joonis 55.

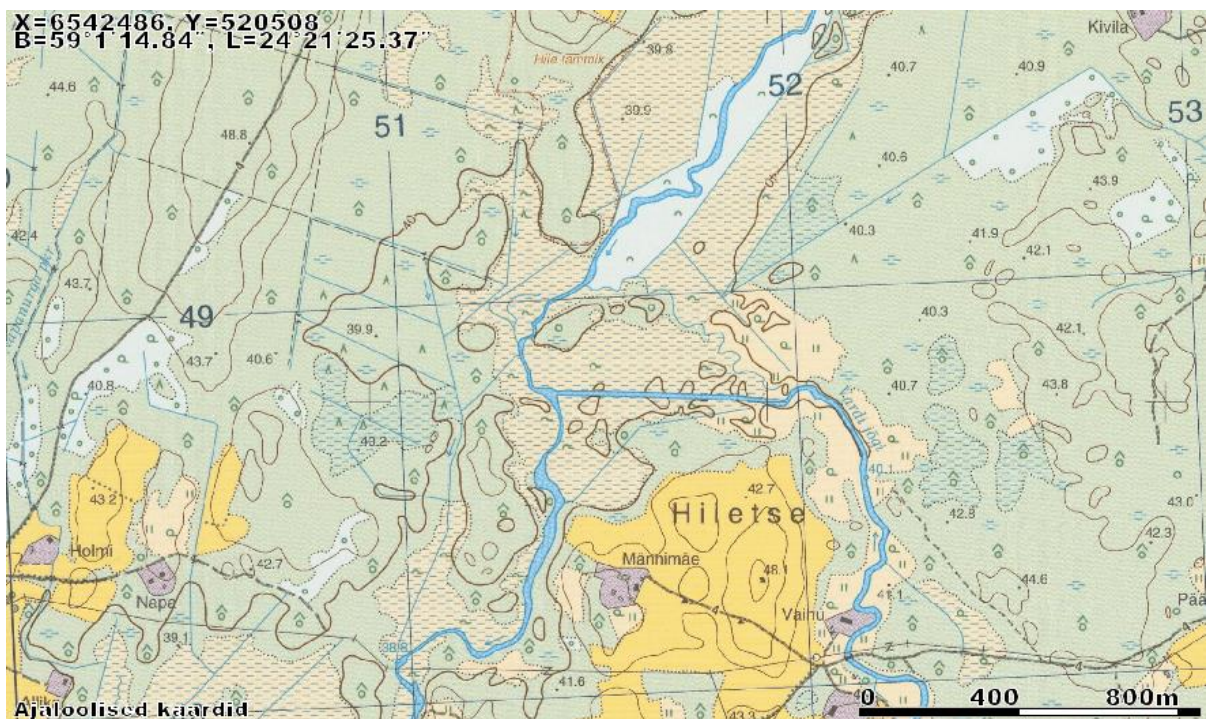
Hageri kihelkonna *Haudna* tallu viiva tee ääres on Axel Holmi 1707. aasta katastriplaanil ümbruskonnast eristuv metsatukk. 2013. aasta katastriplaanil võib samas kohas näha ümbruskonna kõrgeimat punkti ja selle peal kivikonstruktsiooni. (EAA.1.2.C-IV-25 ja Maa-amet 2014)

Joonis 56.

Hiietse küla ja Hiie tammik Nissi kihelkonnas 2005. aasta Eesti põhikaardil. Hiietse küla on tõenäoliselt *Hiotack* küla ning Hiie tammik hiis, millele Hiietagune mägi ja Hiietaga küla Axel Holmi katastriplaanil EAA.1.2.C-IV-93 viitavad. (Maa-amet 2014)

LISA 2. Külad Axel Holmi katastriplaanidel.

Kihelkond	Küla	Katastriplaan
Hageri	Aespa	EAA.1.2.C-II-33 EAA.1.2.C-IV-27
	Hageri	EAA.1.2.C-II-32 EAA.1.2.C-IV-27
	Kelba	EAA.1.2.C-IV-14
	Lümandu	EAA.1.2.C-IV-21
	Maidla	EAA.1.2.C-IV-31
	Ohulepa	EAA.1.2.C-IV-14
	Põikma	EAA.1.2.C-II-32 EAA.1.2.C-IV-27
	Pärinurme	EAA.1.2.C-IV-31
	Rabivere	EAA.1.2.C-IV-35
	Sutlema	EAA.1.2.C-II-32
	Vana-Aespa	EAA.1.2.C-II-32
Harju-Jaani	Haljava	EAA.1.2.C-III-46
	Sambu	EAA.1.2.C-III-46
Harju-Madise	Langa	EAA.1.2.C-III-60 EAA.1.2.C-IV-49 leht 1
	Neosti	EAA.1.2.C-II-31 EAA.1.2.C-IV-50
	Ohtra	EAA.1.2.C-II-31 EAA.1.2.C-IV-50
	Põllküla	EAA.1.2.C-III-60 EAA.1.2.C-IV-49 leht 1
	Suurküla	EAA.1.2.C-III-61 EAA.1.2.C-IV-49 leht 1
	Ämari	EAA.1.2.C-III-61 EAA.1.2.C-IV-49 leht 1
Jõelähtme	Ihasalu	EAA.1.2.C-I-9
	Neeme	EAA.1.2.C-I-9
	Saunja	EAA.1.2.C-I-10

Järva-Madise	Aravete	EAA.1.2.C-IV-165
	Liutsalu	EAA.1.2.C-IV-157
	Paistevälja	EAA.1.2.C-IV-157
Keila	Illurma	EAA.1.2.C-II-20
		EAA.1.2.C-II-27
	Joaküla	EAA.1.2.C-II-23
	Karjaküla	EAA.1.2.C-II-20
	Keelva	EAA.1.2.C-II-26
	Keila-Joa	EAA.1.2.C-II-8
		EAA.1.2.C-II-23
	Klooga	EAA.1.2.C-II-18 leht 1
	Kloogaranna	EAA.1.2.C-II-27
	Kulna	EAA.1.2.C-II-22
	Kumna	EAA.1.2.C-II-14
		EAA.1.2.C-II-20
	Kütke	EAA.1.2.C-II-20
	Laoküla	EAA.1.2.C-II-30
	Laulasmaa	EAA.1.2.C-II-8
		EAA.1.2.C-II-15
		EAA.1.2.C-II-19
	Lehola	EAA.1.2.C-II-22
	Lohusalu	EAA.1.2.C-II-19
	Maeru	EAA.1.2.C-II-16
	Meremõisa	EAA.1.2.C-II-8
		EAA.1.2.C-II-15
	Nahkjala	EAA.1.2.C-II-21
	Ohtu	EAA.1.2.C-II-17
	Pakri	EAA.1.2.C-II-7
	Paldiski	EAA.1.2.C-II-7
	Põllküla	EAA.1.2.C-II-30
	Tutermaa	EAA.1.2.C-II-14
	Tuulna	EAA.1.2.C-II-27
	Tõmmiku	EAA.1.2.C-II-20

Koeru	Liigvalla	EAA.1.2.C-I-30
Kullamaa	Jõgisoo	EAA.1.2.C-I-39 EAA.1.2.C-IV-221
	Kastja	EAA.1.2.C-I-38 EAA.1.2.C-IV-221
	Lemmikküla	EAA.1.2.C-I-36 EAA.1.2.C-IV-221
	Oomküla	EAA.1.2.C-I-36 EAA.1.2.C-I-39 EAA.1.2.C-IV-221
	Pähkküla	EAA.1.2.C-I-39 EAA.1.2.C-IV-221
	Päri	EAA.1.2.C-I-36 EAA.1.2.C-IV-221
Kuusalu	Allika	EAA.1.2.C-I-4
	Haapse	EAA.1.2.C-I-6
	Kaberla	EAA.1.2.C-II-39
	Kaberneeme	EAA.1.2.C-II-39
	Kasispea	EAA.1.2.C-II-41
	Kemba	EAA.1.2.C-I-7
	Kiiu	EAA.1.2.C-I-4
	Kiiu-Aabla	EAA.1.2.C-I-5
	Kodasoo	EAA.1.2.C-II-38
	Koijärve	EAA.1.2.C-II-40
	Kolgaküla	EAA.1.2.C-II-37 leht 1
	Kullamäe	EAA.1.2.C-I-6
	Kuusalu	EAA.1.2.C-I-3
	Kupu	EAA.1.2.C-I-3
	Kõnnu	EAA.1.2.C-I-7
	Külmaallika	EAA.1.2.C-I-8
	Leesi	EAA.1.2.C-I-5
	Loksa	EAA.1.2.C-II-37 leht 1
	Mäepea	EAA.1.2.C-I-4

	Rehatse	EAA.1.2.C-I-8
	Suurpea	EAA.1.2.C-II-41
	Tammiste	EAA.1.2.C-I-5
	Turbuneeme	EAA.1.2.C-II-41
	Valgejõe	EAA.1.2.C-I-7
	Valkla	EAA.1.2.C-I-6
	Vanaküla	EAA.1.2.C-I-7
	Vihasoo	EAA.1.2.C-II-37 leht 1
	Viinistu	EAA.1.2.C-II-41
Märjamaa	Aruküla	EAA.1.2.C-IV-239 leht 1
	Kunsu	EAA.1.2.C-IV-239 leht 1
	Lümandu	EAA.1.2.C-I-52
	Naistevalla	EAA.1.2.C-IV-239 leht 1
	Purga	EAA.1.2.C-I-52 EAA.1.2.C-IV-243
	Sõmeru	EAA.1.2.C-IV-239 leht 1
Nissi	Käbiküla	EAA.1.2.C-IV-90
	Lehetu	EAA.1.2.C-IV-87
	Lestima	EAA.1.2.C-IV-90
	Pajaka	EAA.1.2.C-IV-90
	Russalu	EAA.1.2.C-IV-93
	Sirgu	EAA.1.2.C-IV-90
Risti	Hindaste	EAA.1.2.C-IV-113 leht 1
	Nõmmemaa	EAA.1.2.C-IV-113 leht 1
	Nõva	EAA.1.2.C-IV-113 leht 1
	Rannaküla	EAA.1.2.C-IV-113 leht 1
	Tusari	EAA.1.2.C-IV-113 leht 1
	Vaisi	EAA.1.2.C-IV-113 leht 1
Viru-Jaagupi	Kehala	EAA.1.2.C-I-34 EAA.1.2.C-IV-136
	Küti	EAA.1.2.C-I-35 EAA.1.2.C-IV-137

	Võhu	EAA.1.2.C-I-35 EAA.1.2.C-IV-137
Väike-Maarja	Kaarma	EAA.1.2.C-I-32 EAA.1.2.C-IV-143
	Põdrangu	EAA.1.2.C-I-33
	Väike-Maarja	EAA.1.2.C-I-32 EAA.1.2.C-IV-143

LISA 3. Axel Holmi poolt kaardistatud kihelkonnad.

Kaart: AS Regio [WWW] <http://pood.regio.ee/eesti-kihelkonnad> (16.05.2014)

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja lõputöö üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina _____ Timo Sild _____
(sünnikuupäev: 26.02.1988)

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) enda loodud teose
_____“Kinnismuistised Rootsi maamõõtja Axel Holmi katastriplaanidel” ____,
mille juhendaja on _____Heiki Valk _____,

1.1.reprodutseerimiseks säilitamise ja üldsusele kättesaadavaks tegemise eesmärgil,
sealhulgas digitaalarhiivi DSpace-is lisamise eesmärgil kuni autoriõiguse
kehtivuse tähtaja lõppemiseni;

1.2.üldsusele kättesaadavaks tegemiseks Tartu Ülikooli veebikeskkonna kaudu,
sealhulgas digitaalarhiivi DSpace'i kaudu kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja
lõppemiseni.

2. olen teadlik, et punktis 1 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.

3. kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei rikuta teiste isikute intellektuaalomandi ega
isikuandmete kaitse seadusest tulenevaid õigusi.

Tartus, 19.05.2014